

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜME
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ (TÜRKİYE ÖRNEĞİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zeliha POLAT

Enstitü Anabilim Dalı : İktisat

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Adnan DOĞRUYOL

KASIM – 2020

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DIŞ TİCARETİN EKONOMİK BÜYÜME
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ (TÜRKİYE ÖRNEĞİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zeliha POLAT

Enstitü Anabilim Dalı : İktisat

“Bu tez sınavı 11/11/2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Ekrem GÜL	BAŞARILI
Prof. Dr. Abdullah KESKİN	BAŞARILI
Dr. Öğr. Üyesi Adnan DOĞRUYOL	BAŞARILI

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ.....	iii
ŞEKİL LİSTESİ	iv
KISALTMALAR.....	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM I: DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME İLE İLGİLİ KAPSAM VE TEORİLER.....	3
1.1. Dış Ticaret Teorisinin Kapsamı.....	3
1.1.1. Merkantilizm.....	3
1.1.2. Klasik Dış Ticaret Teorisi.....	4
1.1.2.1. Mutlak Üstünlük Teorisi.....	5
1.1.2.2. Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi.....	6
1.1.2.3. Karşılıklı Talep Kanunu	7
1.1.3. Neoklasik Dış Ticaret Teorisi	8
1.1.3.1. Faktör Donatımı Teorisi	8
1.1.4. Yeni Dış Ticaret Teorileri.....	10
1.1.4.1. Nitelikli İşgücü Teoremi.....	10
1.1.4.2. Teknoloji Açığı Teoremi	11
1.1.4.3. Ürün Dönemleri Teoremi	11
1.1.4.4. Tercihlerde Benzerlik Teoremi	13
1.1.4.5. Ölçek Ekonomileri Teoremi	13
1.1.4.6. Monopolcü Rekabet Teoremi	14
1.1.4.7. Endüstri İçi Ticaret ve Ölçülmesi	15
1.2. Dış Ticaret Politikaları.....	16
1.2.1. Dış Ticaret Politikalarının Amaçları.....	16
1.2.2. Dış Ticaret Politikalarının Araçları.....	18
1.3. Ekonomik Büyümenin Tanımı ve Çeşitli Büyüme Oranları	19
1.3.1. Ekonomik Büyümenin Ölçümü	21
1.3.2. Ekonomik Büyümenin Kaynakları	22
1.4. Ekonomik Büyüme Teorileri	24
1.4.1. Merkantilizm ve Fizyokrasiye Göre Büyüme Teorileri.....	24
1.4.2. Klasik Ekonomik Büyüme Teorisi.....	25
1.4.2.1. Adam Smith'in Ekonomik Büyüme Modeli.....	26
1.4.2.2. Ricardo'nun Ekonomik Büyüme Modeli.....	27
1.4.2.3. Thomas Robert Malthus 'un Ekonomik Büyüme Modeli	29
1.4.3. Marxist Ekonomik Büyüme Modeli	30
1.4.4. Keynesyen Ekonomik Büyüme Teorisi	31
1.4.4.1. Harrod – Domar Ekonomik Büyüme Teorisi	33
1.4.5. Neoklasik Ekonomik Büyüme Teorisi.....	35

1.4.6. İçsel Ekonomik Büyüme Teorisi	37
1.4.6.1. AK Modeli	40
1.4.6.2. Bilgi Üretimi ve Taşmalar Modeli.....	41
1.4.6.3. Beşeri Sermaye Modeli.....	41
1.4.6.4. AR-GE Modeli.....	43
1.4.6.5. Kamu Politikası Modeli	46
BÖLÜM II: TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ	
.....	47
2.1. Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi	47
2.2. İhracat İşlemleri	48
2.3. İthalat İşlemleri.....	55
2.4. 1980 Öncesi Dönemde Büyüme ve Dış Ticaret	59
2.4.1. 1923-1950 Dönemi	61
2.4.2. 1950- 1960 Dönemi	67
2.4.3. 1960- 1980 Dönemi	70
2.5. 1980 Sonrası Dönemde Büyüme ve Dış Ticaret	74
BÖLÜM III: TÜRKİYE'DE DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME ANALİZİ	
.....	85
3.1. Literatür Taraması	85
3.2. Çalışmanın Amacı ve Kullanılan Ekonometrik Yöntemler.....	90
3.3. Durağanlık Analizi	90
3.3.1. Korelogram Testi	92
3.3.2. Birim Kök Testleri	94
3.3.2.1. Dickey- Fuller (DF) ve Augmented Dickey- Fuller (ADF) Testi.....	94
3.3.2.2. Phillips- Perron Birim Kök Testi	101
3.4. Granger Nedensellik Testi	103
3.5. Etki- Tepki Analizi	107
SONUÇ	110
KAYNAKÇA	112
ÖZGEÇMİŞ	121

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: İhracatı Yasak Olan Mallar	49
Tablo 2: Türkiye'nin İhracat Rakamları ve Mal Ticareti Büyümesi	53
Tablo 3: 2019'da En Çok İhracat Yapan İlk 5 Sektör	54
Tablo 4: En Fazla İhracat Yapılan İlk 10 Ülke.....	54
Tablo 5: İthalat Yasak Olan Veya İthalat İzni Verilmeyen Eşya ve İlgili Mevzuat.....	56
Tablo 6: En Çok İthalat Yapılan 20 Ülke	58
Tablo 7: Dış Ticaret Değerleri	59
Tablo 8: Osmanlı Devletinde Dış Ticaretin Gelişimi: 1878-1913 (Milyon Altın Lira ve %).	60
Tablo 9: 1923-1930 Dönemi Temel Ekonomik Veriler	63
Tablo 10: 1931- 1950 Dış Ticaret Göstergeleri	65
Tablo 11: 1950- 1960 Dönemi Ekonomik Verileri	69
Tablo 12: 1960- 1980 Dış Ticaret Verileri	73
Tablo 13: 1991- 2001 Dış Ticaret Verileri	78
Tablo 14: 2002- 2019 Dönemi Dış Ticaret Verileri	82
Tablo 15: Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Literatür Özetleri	85
Tablo 16: GSYH Serisinin Korelogramı	93
Tablo 17: İhracat ve İthalat Serisinin Korelogramı	93
Tablo 18: ADF Birim Kök Testi.....	97
Tablo 19: Birincil Farkı Alınarak Durağanlaştırılan Seriler.....	100
Tablo 20: PP Birim Kök Testi Sonuçları.....	102
Tablo 21: Granger Nedensellik Testi Sonuçları	107
Tablo 22: Etki- Tepki Analizi Sonuçları	108

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Ürün Dönemi Aşamaları	12
Şekil 2: Üretim Olanakları Eğrisiyle Büyümenin Gösterilmesi	19
Şekil 3: Smith'in Büyüme Teorisi	26
Şekil 4: Klasik Büyüme Modelinin İşleyişi.....	28
Şekil 5: Durağan Durum Dengesi.....	36
Şekil 6: İçsel Büyüme Modellerinin Türleri ve Varsayımları	39
Şekil 7: 1930- 1950 Döneminde GSMH Büyüme Oranları (%)	66
Şekil 8: 1960-1980 Döneminde GSMH Büyüme Oranları (%)	74
Şekil 9: 1990-2001 Dönemi Büyüme Oranları.....	79
Şekil 10: 2002- 2019 GSYH Büyüme Oranları	83
Şekil 11: VAR Modelinde Değişkenlerin Durağanlığı.....	106

KISALTMALAR

AB:	Avrupa Birliği
ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AC:	Autocorrelation
ADF:	Augmented Dickey- Fuller
AET:	Avrupa Ekonomik Topluluğu
ARDL:	Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif
AR-GE:	Araştırma Geliştirme
BDDK:	Bankacılık Düzenleme Ve Denetleme Kurulu
DF:	Dickey- Fuller
DİBS:	Devlet İç Borçlanma Senetleri
DPT:	Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ:	Dünya Ticaret Örgütü
GATT:	Gümrük Tarifeleri Ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH:	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH:	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF:	Uluslararası Para Fonu
KİT:	Kamu İktisadi Teşebbüsü
OECD:	Ekonomik İşbirliği Ve Kalkınma Örgütü
TİM:	Türkiye İhracatçılar Meclisi
TMSF:	Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TÜİK:	Türkiye İstatistik Kurumu
PAC:	Partial Autocorrelation
PP:	Phillips- Perron
VAR:	Vektör Otoregresyon Modeli

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	Doktora	
Tezin Başlığı: Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği		
Tezin Yazarı: Zeliha POLAT	Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Adnan DOĞRUYOL	
Kabul Tarihi: 11.11.2020	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 121 (tez)	
Anabilim Dalı: İktisat		
Ülkelerin bir önceki dönemlerine göre kapasitelerinde meydana gelen artışlar o ülkelerin ekonomik büyümelerinin hızlarını göstermektedir. Ekonomik büyümeyi tetikleyen bir mekanizma olarak savunulan dış ticaret, iktisat literatüründe birçok çalışmaya konu olmuştur. Küreselleşen dünyanın gerekleri doğrultusunda ülkeler arası ticaret etkileşimlerinde artışlar yaşanmış ve dış ticarete serbestleşme yoluna gidilmiştir. Dış ticaret genel olarak uluslararası mal ticaretini kapsamaktadır. Bunun yanı sıra hizmet ticaretini, yatırım gelir ve giderlerini, cari işlemleri, mal ithalat ve ihracatını kapsar. Dış ticaret kalemleri ihracat ve ithalat işlemlerinden oluşmaktadır. Dış ticarete temel hedef ihracatı arttırmak ve ithalatı kıstırmaktır. Bu doğrultuda dış ticaret politikaları oluşturulmuştur. Dış ticarete temel güdü ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı sağlamaktır. Türkiye ekonomisinde dış ticaret politikaları 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere iki farklı döneme ayrılmaktadır. 1980 öncesi dönemde dış ticarete ithal ikameye dayalı korumacı politikalar uygulanmış, 1980 sonrası dönemde ise ihracata dayalı liberal politikalar uygulanmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde dış ticaret teorisi, dış ticaret politikaları ve ekonomik büyümenin tanımı, ölçümü, kaynakları ve ekonomik büyüme teorilerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi, ihracat ve ithalat işlemleri ile dönemler itibarıyla Türkiye ekonomisinin büyüme ve dış ticareti incelenmiştir. Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde ise dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik yapılan analizlerin literatür özetlerine yer verilmiş ve Türkiye ekonomisinin 2000-2019 yılları arasındaki ihracat, ithalat ve GSYH verileri kullanılarak ekonometrik analiz yapılmıştır. Veriler arasındaki nedenselliğin yönünü belirlemek için Granger nedensellik testi yapılmıştır.		
Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Büyüme, İhracat, İthalat, GSYH, Granger nedensellik testi		

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree		Ph.D.	
Title of Thesis: The Impact of Foreign Trade on Economic Growth Turkey Samples			
Author of Thesis: Zeliha POLAT		Supervisor: Assist. Prof. Adnan DOĞRUYOL	
Accepted Date: 11.11.2020		Number of Pages: vii (pre text) + 121 (main body)	
Department: Economy			
The increases in the capacity of the countries compared to the previous periods indicate the pace of their economic growth. Foreign trade, advocated as a mechanism that triggers economic growth, has been the subject of many studies in the economic literature. In line with the requirements of the globalized world, there have been increases in inter-country trade interactions and liberalization in foreign trade has been achieved. Foreign trade generally covers the international trade of goods. It also includes trade in services, investment income and expenses, current accounts, imports and exports of goods. Foreign trade items consist of export and import operations. The main goal of foreign trade is to increase exports and decrease imports. Foreign trade policies have been established in this direction. The main motive in foreign trade is to ensure economic growth and development. Foreign trade policies in the Turkish economy are divided into two different periods before and after 1980. In the pre-1980 period, protectionist policies based on import substitution were implemented in foreign trade, while in the post-1980 period, liberal policies based on exports were implemented. In the first part of the study, the theory of foreign trade, foreign trade policies and the definition, measurement, sources and theories of economic growth are mentioned. In the second section, the relationship between foreign trade and economic growth, export and import operations and the growth and foreign trade of the Turkish economy in terms of periods are examined. In the third part, which is the last part of the study, the literature summaries of the analyses on the relationship between foreign trade and economic growth were given, and econometric analyses were made using export, import and GDP data of the Turkish economy between 2000 and 2019. The Granger causality test was conducted to determine the direction of causality between the data.			
Keywords: Foreign Trade, Growth, Export, Import, GDP, Granger Causality Test			

GİRİŞ

İktisat literatüründe önemli bir yere sahip olan dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi birçok araştırmanın konusu olmuştur. Dış açıklığın ekonomik büyümeyi kapalı ekonomilere göre daha hızlı pozitif yönde etkilediği ifade edilmektedir. Kalkınmakta olan ülkeler sanayileşme stratejilerinde dış ticaret politikalarını araç olarak kullanırlar. Sanayileşme stratejileri, ihracata dayalı ve ithal ikameci olarak ikiye ayrılmaktadır. Ülkeler ilk olarak ulusal sanayiye korumaya yönelik içe dönük, ithal ikameci politikalar benimsemiştir. İkinci dünya savaşı sonrasında değişen dünya koşullarıyla ticari serbestleşme önem kazanmış ve dış ticaretin önündeki gümrük tarifeleri ve kotalar gibi korumacı politikalar kaldırılmıştır. Dış ticarete serbestleşme yaşanmış ve ihracata dayalı, dışa dönük politikalar benimsenmeye başlanmıştır.

Türkiye ekonomisinde, dış ticarete 1980 yılına kadar uygulanan korumacı politikalar 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte değişime uğramış ve serbestleşme yoluna gidilmiştir. Çeşitli uluslararası anlaşmalar ile dış ticaret önündeki engeller kaldırılmış ve Türkiye ekonomisi için liberalleşme süreci hızlanmıştır. Böylelikle Türkiye ekonomisinin ihracat, ithalat ve dış ticaret hacminde artışlar gözlenmiştir.

Çalışmanın Konusu

Çalışmanın ana konusu dış ticaretin büyüme üzerindeki etkisidir. Dış ticaret kalemlerinin yani ihracat ve ithalatın ekonomik büyümeyi ne yönde etkilediği incelenmektedir.

Çalışmanın Önemi

Dış ticaretin ekonomik büyümeye etkisi yapılan literatür çalışmaları doğrultusunda kullanılan veri seti, analiz yöntemi, değişkenler ve benzeri birçok etki dolayısıyla farklı sonuçlar elde edilmesine sebep olmaktadır. Ülkenin GSYH'sinde yaşanan artışlara dış ticaretin etkisi oldukça önemlidir. Bu sebeple bu çalışmada etkinin analizi yapılmıştır.

Çalışmanın Amacı

Türkiye ekonomisinin ekonomik büyümesinde dış ticaret verilerinin nasıl bir etkiye sahip olduğunu araştırmaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Dış ticaretin ekonomik büyüme ile olan ilişkisinin yönünü belirlemek adına Türkiye ekonomisi için 2000-2019 yılları arası, çeyreklik veri setleri kullanılarak ekonometrik analiz yapılmıştır. Yapılan ekonometrik analizde kullanılan veriler TÜİK veri tabanından elde edilmiştir. Dış ticaret kalemleriyle büyüme arasındaki ilişkinin ne yönde olduğunu incelemek adına Granger Nedensellik Testi ve Etki-Tepki analizi yapılmıştır.

BÖLÜM I: DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME İLE İLGİLİ KAPSAM VE TEORİLER

1.1. Dış Ticaret Teorisinin Kapsamı

Belirli bir bedel karşılığında mal ve hizmetlerin alınıp satılması işlemine ticaret denilmektedir. İçe yönelik ve dışa yönelik olmak üzere iki tür ticaret ayrımı yapılır. Dışa yönelik ticaret, genel olarak uluslararası mal ticaretini içermektedir. Bunun dışında cari işlemleri, yatırım gelirleri- giderleri, hizmet ticaretini, mal ithalat ve ihracatını da içerir. (Şerefli, 2016: 137). Dış ticarete mal akımları, diğerlerine kıyasla daha köklü ve daha yoğun olarak yapılmaktadır. Toplumsal gereksinimlerdeki artışlar, üretim teknolojileri, haberleşme ve ulaşım ağındaki ilerlemeler dış ticaretin gelişip canlanmasını sağlayan temel etkenlerdir. Bununla birlikte dış ticarete hizmetler daima ikici planda tutulmuş, asıl ağırlık mal ticaretine verilmiştir. Bu sebeple dış ticaretle ilgili analizlerde ele alınan konular mal ticaretiyle sınırlı tutulmuştur (Seyidoğlu, 2003: 11).

Dış ticaret, ülke sınırları dışına yapılan mal ve sermaye aktarımıyla ilişkilidir. Bu aktarma alım-satım işlemlerinin gerçekleşmesi bakımından ihracat ve ithalat olarak ayrımına tabi tutulur. Ulusal ekonomilerin kalkınmasında ihracat önemli bir konuma sahiptir (Bağırtan, 2018: 23). Ülkelerde ihracatı arttırmak ithalatı azaltmak önemli bir hedeftir. Bu doğrultuda alınan kararlar, önlemler ve yöntemler ülkelerin dış ticaret politikasını oluşturmaktadır. Toplumların ihtiyaçlarındaki sürekli artışlar ülkeleri dış ticarete yönlendirmiştir (Şerefli, 2016: 137).

Dış ticaret ulusal ticarete kıyasla her zaman daha risklidir. İkinci dünya savaşı sonrası değişen dünya ticaretiyle serbest piyasa ticareti önem kazanmış ve ülkelerin birbirleriyle etkileşimi sonucu oluşan sosyal, siyasal, kültürel, teknolojik gelişmişlik farklılıkları ve dil problemleriyle birlikte dış ticaretin doğasından kaynaklanan bazı temel riskler mevcuttur. Dış ticarete ülkeler bu temel gelişmişlik farklılıklarından kazanç sağlamaya çalışmaktadır (Köksal, 2016: 2).

1.1.1. Merkantilizm

Merkantilizm görüşü, on altıncı yüzyıldan on yedinci yüzyılın sonlarına kadar dünya üzerinde etkinliğini sürdürmüştür. Görüşün etkin olduğu yıllarda başta İngiltere olmak

üzere batı Avrupa dünya ekonomisinin merkezi konumunda yer almaktaydı. Merkantilizmden önce dünya üzerinde etkin bir dış ticaretten bahsetmek olanaksızdır. Bu durumun tek istisnası olarak; Orta Çağ'da görülen, Türkiye'nin de köprü görevi üstlendiği Çin'den doğup Avrupa'ya doğru bir yol izleyen İpek Yolu ticareti gösterilebilir.

Merkantilist düşünceye göre dış ticaret politikasında asıl olan hedef, ülke hazinesinin altın ve değerli maden stok oranını yükseltmektir. Akımın savunucuları, altın ve değerli madenleri zenginliğin kaynağı olarak ifade etmişlerdir ve ayrıca hazineye yer alan altın stokunu ekonomik ve siyasal iktidarın altyapısı olarak görmüşlerdir. Dönemde yaşanan uzun soluklu savaşların gerektirdiği büyük finansman ihtiyaçları da merkantilist düşüncenin kabul görmesinde etkin rol oynamıştır.

Merkantilizm görüşü yoğun devlet müdahaleciliğini savunan bir görüştür. Ödemeler dengesinde dış ödemeler fazlası verip değerli maden stoklarını çoğaltmak için, hem içe yönelik hem de dışa yönelik ekonomik faaliyetlerinde yoğun devlet müdahaleciliğini öngörmüşlerdir. İhracatı arttırıp mamul mal ithalatının da sıkı bir şekilde kısıtlanması gerektiğini savunurlar. Ancak ham madde ithali serbesttir. Bu durum kısaca, dışardan ham madde ithal edip bunları işleyerek dışarıya mamul mal olarak ihraç etmeyi ifade eder (Seyidoğlu, 2003: 14).

Değerli madenler deniz aşırı ticaret yoluyla elde edilir. Bu sebeple Merkantilistler güçlü deniz filoları geliştirmeye özen göstermişlerdir. Bununla birlikte nüfus arttırılmaya çalışılmış ve dışarıya göç verilmesi engellenmiştir.

Merkantilist görüşe göre dünya servetleri sabittir. Bu durumda karşılıklı ticarete bir ülke kazanç sağlarken diğer ülke zarara uğrar ve bu durum kaçınılmazdır. Yani dış ticaretten iki ülkenin de eş zamanlı kar sağlaması olanaksızdır. (Sinay, 2010: 4).

İngiltere de ortaya çıkan sanayi devrimi sonrasında merkantilizm görüşü kitlesel üretim için yetersiz kalarak yerini klasik liberal görüşe bırakmıştır (Seyidoğlu, 2003: 15).

1.1.2. Klasik Dış Ticaret Teorisi

Klasik liberalizm görüşünün temelleri Adam Smith'in kaleminden, "Ulusların Zenginliği" adlı kitabında atılmıştır. Klasik görüşün dış ticarete ışık tutan başlıca

varsayımları; bireyler ekonomik çıkarları doğrultusunda hareket ederler yani “homoeconomicus” birey varsayımı, devletin bireylerin davranışlarına müdahalede bulunmamasını temenni eden “bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler” varsayımı ve ekonomik hayatı derleyen “görünmez elin” yani fiyat mekanizmasının olduğu varsayımları bulunmaktadır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200).

Klasik görüşe bağlı iktisatçılar için değer ölçütü “emek değer teorisi” ile açıklanır. Teoriye göre bir malın maliyeti o mal için üretimde sarf edilen emek miktarıyla hesaplanmaktadır. Emek aynı zamanda homojen özellik gösteren bir üretim faktörü olarak benimsenmiştir. Bir malın üretiminde emek faktörü fazla kullanılmışsa malın maliyeti yüksek, az kullanılmışsa maliyet düşük olur (Seyidoğlu, 2003: 17).

Adam Smith’e göre dünya servetleri durağan değil değişkendir. Dış ticaret, uluslararası işbölümü ve uzmanlaşmayı geliştirerek emek verimliliğinde artış sağlanır ve dünya üretim ve refahının da yükselmesine yol açar. Bu durumda karşılıklı ticari etkileşim içinde olan iki ülke uzmanlaşma ve iş bölümü sonucunda refah düzeyini artırarak bu ticaretten kazançlı çıkarlar. Bu durum Merkantilist görüşün bir taraf kazanırken diğer taraf kaybeder anlayışını ortadan kaldırır (Seyidoğlu, 2003: 16).

1.1.2.1. Mutlak Üstünlük Teorisi

Mutlak üstünlük teorisiyle Adam Smith, serbest ticaret ve milletlerarası uzmanlaşmanın kazandırdıklarını açıklamıştır. Smith ülkeler arası ticaretin ülkeler arası maliyet farklılığından kaynaklandığını savunmuştur. Mutlak üstünlük teorisine göre, serbest ticaret durumunda ülkeler birbirlerine kıyasla daha düşük maliyetlerle üretimini gerçekleştirdiği mallarda uzmanlaşarak bunları ihraç etmeli, yüksek maliyette ürettiği malları da dışardan ithal etmelidir. Bu durumda dış ticaretle refah artışı sağlanacağı ifade edilmiştir (Palacıoğlu, 2018: 3).

Ülkelerin mal ve hizmet üretiminde kullandıkları kaynakların yani faktör donatımlarının farklılık göstermesi sebebiyle bazı ürün gruplarının üretiminde avantajlı olurken bazılarında ise dezavantajlı olmaktadır. Bu durumda avantajlı yani düşük maliyetle ürettiklerini ihraç, dezavantajlı olduklarını da ithal etmelidirler.

Dış ticaret üretim fazlasına pazar bulunduğu ve iş bölümünün arttırıldığı sürece yarar sağlar. Bu doğrultuda belirli sınırlamaların kaldırıldığı bir dışa açık ticaret ülkeler arasında ürünlerin serbest olarak dağılmasına olanak tanıyan bir sistem oluşturur (Sinay, 2010: 6). Adam Smith ticarete kısıtlamalar olmazsa, kaynakların etkin kullanıldığı rekabette ülkelere avantaj sağlayan ürünlerin üretimde uzmanlaşma ile etkinliğini arttırılacağını öngörmüştür (Palacioğlu, 2018:3).

1.1.2.2. Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi

Bir ülkenin birden çok ürünü düşük maliyetlerle ürettiği durumda Adam Smith'in mutlak üstünlükler teorisi, o ülkenin dış ticaretinin ne yönde seyredeceğini açıklamakta yetersiz kalmıştır. Bu gibi eksiklikleri gidermek adına David Ricardo "Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisini" geliştirdi. Bu teori uluslararası ticaret teorisin temel yapıtaşını oluşturmaktadır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200).

David Ricardo 'ya göre esas olan karşılaştırmalı üstünlüktür. Zira mutlak üstünlükler, karşılaştırmalı üstünlüklerin özel bir şeklini ifade etmektedir. Karşılaştırmalı üstünlükler oluştuğunda mutlak üstünlüklerde söz konusudur. Fakat bunun tam tersi ise söz konusu bile değildir. Bir ülke bütün malların üretiminde diğer ülkelere üstünse, mutlak üstünlük teorisine göre ülke bütün mallarını kendisi üretebilir ve bu durumda ticaret yapmasına gerek yoktur. Oysa karşılaştırmalı üstünlükler açısından hala karlı bir ticaret yapılabilir.

Ricardo'nun çalışmalarına göre uluslararası ticarete önem arz eden durum bir ülkenin diğer ülkelere kıyasla daha düşük maliyette mal üretmesi yani mutlak üstünlük sağlaması değil, asıl önem arz eden üretimdeki üstünlüklerin derecesinin ne olduğudur. Bir ülke diğerlerine kıyasla yüksek üstünlük derecesine sahip olduğu malların üretiminde uzmanlaşmaya gitmelidir. Daha az verimli olduğu alanlarda üretim yapması ise o ülke için kaynak israfına neden olur. Bu durumda en ideal politika; ülkeler karşılaştırmalı olarak en yüksek verimliliğe sahip oldukları alanlarda üretimde uzmanlaşarak ihracat malı üretmelidir, daha çok kaynak kullanılarak pahalıya üretilen malları da ithal etmelidirler. Böylece refah düzeylerinde artış sağlanır (Seyidoğlu, 2003: 18).

David Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre ülkeler arası karlı bir dış ticaretin varlığı için gerekli olan koşul, bu ülkelerdeki iç üretim maliyetlerinin birbirinden farklı olması gerektiğidir. Uluslararası ticarette, uluslararası fiyat hangi ülkenin iç fiyatlarına yakınsa diğer ülke dış ticaretten daha karlı çıkar (Seyidoğlu, 2003: 20).

Uluslararası ticaretin temelini oluşturan karşılaştırmalı üstünlük teorisi bir takım eksiklik ve aksaklıklar içerir. Bu aksaklıkların başlıca önemli olanları şunlardır:

- Emek değer teorisi modelin dayanak noktasıdır .Yani tek maliyet unsuru olarak emek kabul edilir.
- Model ülkeler arası iş gücü verimliliğindeki farklılıkların sebebine yer vermemiştir.
- Modelde iş gücü ülke içinde aktif, ülke dışında ise pasif olarak kabul edilmiştir.
- Model arz yanlıdır talep koşulları dikkate alınmamıştır.
- Model sabit maliyetlere ve tam uzmanlaşmaya dayanır.
- Modelde zaman ve değişme faktörlerine yer verilmemiştir, model statik yapıdadır.

Ricardo modelindeki bu eksiklikler karşılaştırmalı üstünlük teorisinin ana düşüncesini zayıflatamamıştır (Seyidoğlu, 2003: 21-22)

1.1.2.3. Karşılıklı Talep Kanunu

Klasik dış ticaretin temelini oluşturan Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük teorisi arz yanlı bir teori olduğu için John Stuart Mill tarafından eleştirilmiştir. Klasik iktisatçılar arasında dışa yönelik ticarette talep olgusuna ilk kez değinen iktisatçı John Stuart Mill 'dir ve bu durumu karşılıklı talep kanunu ile açıklamaya çalışmıştır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200).

Karşılıklı talep kanununa göre, iki ülke arasında yapılan ticarette denge fiyatlarını belirleyebilmek için ülkelerden birinin diğer ülkenin malına karşı talebinin ne kadar şiddetli olduğunun bilinmesi gerekir (Seyidoğlu, 2003: 45). Karşılıklı talep, talep edilen bir birim yabancı mal karşılığında ne kadar yerli mal arz edileceğini ifade eder. Bir ülkenin diğer ülkeye olan karşılıklı talebi şiddetliyse arz ettiği bir kısım yerli mal

karşısında görece daha az bir miktarda yabancı mala razı olacaktır. Bu durum o ülkenin ithal malına çok fazla ihtiyacı olduğunu gösterir (Oğuz, 2017: 10).

1.1.3. Neoklasik Dış Ticaret Teorisi

Neoklasik dış ticaret teorisi, karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin eksikliklerini giderek ve teoriyi geliştirerek farklı teoriler ortaya koymuşlardır. Neoklasikler emeği tek maliyet kavramı olarak görmemişler, emeğin yanında öteki faktörleri de kapsayan fırsat maliyeti yaklaşımı ile ilgilenmişlerdir (Sinay, 2010: 8). Gottfried Haberler, fırsat maliyetiyle karşılaştırmalı üstünlüklerin ifade edilebileceğini belirterek Ricardo'nun modelini daha anlaşılır hale getirmiştir (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200).

John Stuart Mill' in oluşturduğu karşılıklı talep kanunu teorisi, Alfred Marshall'ın geliştirdiği teklif eğrileri grafikleriyle incelenmiştir. Teklif edilen ihraç malı bir birim arttırılırken talep edilen ithal malının miktarındaki değişmeyi gösteren eğrilere teklif eğrileri denir. Teklif eğrileri üzerindeki her nokta, teklif edilen ve talep edilen miktarların yanı sıra bunların birbirine oranını gösteren uluslararası göreceli fiyatları, yani ticaret hadlerini de göstermektedir (Seyidoğlu, 2003: 46).

Klasik dış ticaret teorisinin diğer bir eksikliği ise uluslararası emek verimliliğindeki farklılıkların nedenlerini ortaya koymamasıdır. Bu eksiklik, E. Heckscher ve B. Ohlin' in birlikte geliştirdiği “ faktör donatımı teorisi” ile giderilmeye çalışılmıştır.

1.1.3.1. Faktör Donatımı Teorisi

Faktör donatımı teorisi ya da diğer bir ismiyle Heckscher- Ohlin teorisine göre, bir ülke bol olarak sahip olduğu ve üretimde yoğun olarak kullandığı faktörle üretilen mallarda uzmanlaşmalı ve o malları ihraç etmelidir. Ülkede kıt olarak bulunan faktörlerle üretilen malları ise dışarıdan ithal etmelidir (Kamacı, 2012: 12).

Teoride, üretim faktörlerinin miktarları belirlenirken emek ve sermaye unsurları göz önüne alınır. Eğer bir ülke emek faktörü bakımından zenginse, emek yoğun malları daha ucuza üretir. Sermaye faktörüne sahipse sermaye yoğun malları daha ucuza üretir. Teori, ülkeler arasında farklılık gösteren, faktör donatımı ve faktör yoğunluğu varsayımları üzerinden açıklanmıştır. Teorinin diğer varsayımları ise: Bir malın üretim fonksiyonu homojendir. Örneğin; söz konusu mal eğer sermaye yoğun şekilde

üretiliyorsa her yerde o şekilde üretilir, emek yoğun üretiliyorsa her yerde emek yoğun üretilir. Dolayısıyla tüm ülkelerde üretim teknolojisi benzerdir. Malın üretiminde ölçeğe göre sabit verimler geçerlidir. Ülkelerin talep koşulları birbirlerine benzerlik gösterir (Seyidoğlu, 2003: 64).

Ülkeler arası faktör fiyatlarının eşitlenmesini sağlayan serbest ticarettir. Faktör zenginliğine dayalı serbest ticarete, ülkeler zengin olarak sahip oldukları faktörlerin fiyatlarını arttırıp, kıt faktörlerin fiyatını düşürerek uluslararası faktör fiyatlarının eşitliğine sebep oluşturur (Kamacı, 2012: 12).

Heckscher- Ohlin teorisinden yola çıkılarak oluşturulan teoremler:

- Faktör donatımı teoremi
- Faktör fiyatları eşitliği teoremi
- Stolper- Samuelson gelir dağılımı teoremi
- Rybczynski teoremi

Stolper- Samuelson gelir dağılımı yaklaşımına göre, serbest ticaret ülkede zengin olarak bulunan faktörlerin yararına iken korumacılıkta kıt faktörlerde üretim yapanların yararına sonuçlar doğurur (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200). Ülkede uygulanan bir gümrük tarifesi kıt kaynaklı faktörün reel gelirini yükseltir. Örneğin; bir ülkenin sermaye yoğun malları ihraç emek yoğun malları ithal ettiği durumda, emek yoğun mallar üzerine bir gümrük tarifesi konulduğunda, yurtiçi tüketici ve üreticiler açısından emeğin yoğun olduğu malların yurtiçi fiyatları, sermayenin yoğun olduğu malların yurtiçi fiyatlarına oranla yükselir. Sonuç olarak reel ücret gelirleri artar. Eğer gümrük tarifeleri kıt olan faktörün yurtiçi fiyatını yükseltmek yerine düşürürse teorem etkinliğini kaybeder ve “Metzler Paradoksu” oluşur (Seyidoğlu, 2003: 69-73).

Rybczynski teoremine göre, tam istihdam koşullarında iki mallı ve iki faktörlü modelde sadece bir faktörün arzı arttırıldığında o faktörü yoğun bir şekilde kullanan malda üretim artarken, diğer mal için üretimin daraldığı ifade edilir (Sinay, 2010: 10).

Heckscher- Ohlin teorisi için ilk kez yapılan uygulamalı test Wassily Leontief tarafından gerçekleştirilmiştir. Leontief teoriyi, endüstriler arası bağlantıları niceliksel olarak ölçmeye yarayan girdi-çıktı tablosu adı verilen teknik ile Amerikan ekonomisi

için test etmiştir. Leontief 1947 yılının Amerikan ekonomisi dış ticaret verilerini test etmiş ve Heckscher- Ohlin teorisiyle çelişen sonuçlar elde etmiştir. Leontief paradoksu olarak bilinen bu çelişkinin sebebi; sermaye yoğun mal ihraç eden Amerikan ekonomisinin, test sonucunda emek yoğun mal ihraç eden ve buna karşılık sermaye yoğun mal ithal eden bir ülke olarak çıkmasıdır. Birçok eleştiriye maruz kalan Leontief paradoksu, Amerikan işçilerinin dünyadaki diğer işçilere kıyasla daha üstün niteliklere sahip oldukları teziyle açıklamaya çalışmıştır. Teoriler üzerinde yapılan tartışmalar, emek ve sermaye dışındaki diğer unsurlarında dış ticaret üzerindeki etkisini gösteren yeni teorilerin gelişmesine neden olmuştur (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201).

1.1.4. Yeni Dış Ticaret Teorileri

Serbest ticaretin yaygınlaşmasıyla ekonomiler arası ticarete, sanayi malları endüstri içi ticaretinin yanında bilgi ağırlıklı üretiminde ortaya çıkmasıyla birlikte karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı faktör donatımı teorisi, gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ticareti açıklamakta yetersiz kalmıştır. Ayrıca teori, basit varsayımlara dayanması ve Leontief paradoksunun oluşması sebebiyle de gelişen uluslararası ticareti açıklamakta yetersiz olmuştur. Bu bağlamda yeni dış ticaret teorileri 1960'ların ilk yıllarında ortaya konulmuş ancak gelişimi 1970'li yıllarda gerçekleştirmiştir (Deviren, 2004: 2).

Klasiklerin dış ticarete benimsedikleri temel varsayımları olan tam istihdam ve ölçeğe göre sabit getiri yeni dış ticaret teorilerinde kullanılmamış onun yerine ölçeğe göre artan getiri ve eksik istihdam varsayımları benimsenmiş ve teoriler bu doğrultuda geliştirilmiştir (Akkoyunlu, 1996: 71).

1.1.4.1. Nitelikli İşgücü Teoremi

Keesing ve Kenen tarafından ileri sürülen “Nitelikli İş Gücü Teorisinde” sanayileşmiş ülkelerin birbirleriyle olan dış ticaretinin nedeni ülkeler arası nitelikli işgücü farklılıkları olarak açıklanmıştır. Teoride iş gücü nitelikli ve niteliksiz olarak ayrıma tabi tutulmuştur. Nitelikli iş gücü bulunduran ülkeler, üretim aşamasında nitelikli iş gücünün kullanıldığı mallarda uzmanlaşmalı, niteliksiz iş gücüne sahip olan ülkeler de bu faktörü kullandığı mallarda uzmanlaşmalıdır.

Faktör donatımı teorisi ve nitelikli iş gücü teorisi birbirine yakınlık göstermektedir. İş gücünün eğitilmesi, fiziki sermayenin oluşturulması tasarruf yapılmasını zorunlu kılar. Reelde nitelikli emek yoğun mallarla sermaye yoğun mallar genel olarak birbirinin aynısıdır. Bu bakımdan birçok iktisatçı bunların türetilmiş kaynaklar adı altında birleştirilmesini önerir. Heckscher- Ohlin teorisinin bu doğrultuda revize edilmiş haline “Neo-Faktör Donatımı” teorisi denilmektedir (Seyidoğlu, 2003: 81-82).

1.1.4.2. Teknoloji Açığı Teoremi

1961’de Posner, teknoloji açığı teoremini ileri sürmüştür. Teoriye göre, yeni bir mal veya üretim teknolojisi üreten sanayileşmiş ülkeler, bu malların ilk ihracatçısı olurlar. Ortaya atılan yenilikler, fikri mülkiyet hakları ve patent yasalarıyla korunmaktadır. Yenilik ortaya koyan firma icatçısı olduğu malın monopolcüsü konumundadır.

Yenilikçi firma o malın ilk ihracatçısı olur. Ancak ürün, teknolojinin taklidiyle yahut serbest bir mal konumuna gelerek diğer ülkelerin eline geçtiğinde, o ülkeler ucuz emek yönünden ya da doğal kaynak üstünlüğü gibi nedenlerle o ürünü yenilikçi ülkeden daha ucuza üretir ve o malın ihracatçısı olur. Yenilikçi ülkede artık icat ettiği ürünün ithalatçısı olur (Seyidoğlu, 2003: 82).

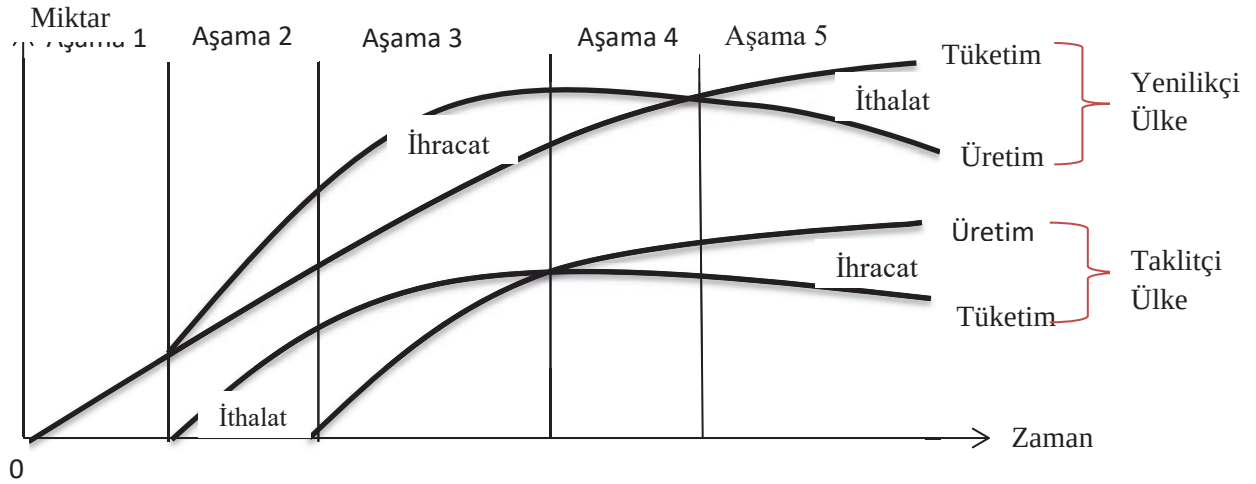
Taklitçi ülkenin ihracatçı ülke konumunu almasının başlıca nedenleri ise; yenilikçi ülkenin katlanmış olduğu AR-GE maliyetlerine katlanmamış olması ve emeğin taklitçi ülkede görece daha ucuz olmasıdır. Birçok elektronik üründe ve tekstil sektöründe teknoloji açığı teoremi geçerli olmuştur (Kamacı, 2012: 16).

1.1.4.3. Ürün Dönemleri Teoremi

Ürün dönemleri teoremi, teknoloji açığı teoreminin ilerletilmiş şeklini oluşturmaktadır. Teorem 1966 yılında Raymond Vernon tarafından ortaya atılmıştır. Ürün dönemleri teoremi, kimi ülkelerin mevcut mallar üzerinde kimi ülkelerinde icatçısı olduğu yeni mallar üzerinde uzmanlaşmaya gitmeleri, malın yeni mal konumundan eski mal konumuna yol alırken icatçı ülkeden taklitçi ülkeye yönelmesi durumunu gösterir (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201).

Vernon’a göre, iyi eğitilmiş işgücü ve yüksek AR-GE harcamaları sonucu, teknolojik yenilikler ve yeni mal icadı, sanayisi gelişmiş ülkelerde gözlenmektedir.

Şekil 1: Ürün Dönemi Aşamaları

Kaynak: Seyidoğlu, (2003: 84)

- ❖ Birinci Aşama: Yeni geliştirilmiş olan malın üretimi, küçük çaptadır ve ihracat için değil iç piyasaya yöneliktir. Bu aşamada yüksek maliyet ve sınırlı üretim söz konusudur.
- ❖ İkinci Aşama: Ürünün olgunlaştığı aşamadır, üretim hızlanmıştır ve iç piyasaya yönelik satışlar olsa da ihracata başlanmıştır.
- ❖ Üçüncü Aşama: Üretim yöntemleri deneme yanılma evresinden çıkar ve üretim teknolojisi standartlaşır. Bu aşamada, yenilikçi firma kazanç sağlamak adına üretim teknolojisi lisansları vermeye başlar ve maliyetleri kısmak adına da üretimi, ucuz iş gücüne sahip ülkelere kaydırır. Yenilikçi ülke azda olsa malı üretip ihraç eder.
- ❖ Dördüncü Aşama: Taklitçi ülkeler malın üretim lisansına ehil olmaları ve düşük üretim maliyetlerinin de etkisiyle ihracat piyasasının büyük çoğunluğunu ele geçirdikleri ve yenilikçi ülkenin ihracatının azaldığı aşamadır.
- ❖ Beşinci Aşama: yenilikçi ülke yerli piyasasının talebini yerli üretim yerine ithalatla karşılar. Üretim teknolojisi artık serbest bir mal konumuna geçmiştir. Yerli sanayi, iç ve dış piyasada hakimiyetini yitirdiğinden malın yurtiçi üretimi şiddetle azalır.

Ürün dönemleri yenilikçi ülke kendi iç piyasasında tamamen etkinsiz olduğu durumda tamamlanır. Artık sıra yeni teknolojik icatların oluşturulmasına gelmiştir. Bir yandan ürün dönemleri süreci oluşturulurken bir yandan da yeni yenilikler peşinde

koşulmaktadır. Böylelikle yeniliklerin ortaya çıkması devamlılık arz etmektedir. (Seyidoğlu, 2003: 84-85).

1.1.4.4. Tercihlerde Benzerlik Teoremi

Tercihlerde benzerlik teoremi 1961 yılında Brunstam Linder tarafından ortaya atılmıştır. Linder, heterojen sanayi ürünleri ticaretini talebe bağlayarak açıklamıştır. Kendi iç piyasasındaki talebi karşılamak için mal üreten sanayileşmiş ülke firmaları bir bakıma kendi ülkeleriyle benzer gelir düzeyleri, zevk ve tercihleri olan piyasalara da ihracat yapabilme imkânını taşımaktadırlar (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201). Diğer taraftan azınlık konumunda olan farklı zevk ve tercihlere sahip olanların talepleri ise kendilerine benzer özellik gösteren ülkelerle yapılan ithalatla karşılanmaktadır. Talep çakışması olarak da ifade edilen bu görüşte, sanayi ürünlerinin ticareti benzer tercihlere ve gelir düzeyine haiz ülkeler arasında yoğunlaşmaktadır. Bu durum, uluslararası ticareti sınırlayıcı etkiye sahip olduğu için bu teorem, doğrudan ihracat malı olarak üretilen malların ticaretini açıklamakta yetersiz kalmıştır (Seyidoğlu, 2003: 86).

1.1.4.5. Ölçek Ekonomileri Teoremi

Ölçek ekonomisi, üretim ölçeğinin artmasına bağlı olarak ortalama maliyetlerde yaşanan düşüş olarak tanımlanabilir. Ölçek ekonomileri teoremine göre, geniş iç piyasaya sahip ülkeler içsel ve dışsal ölçek ekonomilerini kullanarak üretimde maliyetleri azaltmaktadırlar. Bu ülkeler, ölçek ekonomisinin işlerlik kazandığı mallarda ihracat yaparlar (Deviren, 2004: 7).

İçsel ölçek ekonomisi, firmaların kendi üretim ölçeğindeki artışın maliyetlerini düşürmesidir. Dışsal ölçek ekonomisi ise, firmanın yer aldığı endüstri ölçeğindeki artışın maliyetleri düşürmesidir. Ölçek ekonomileri dış ticaret için önemli bir unsurdur. Çünkü bazı endüstrilerde küçük firmalar ile büyük firmaların rekabetini zorlaştırır. Büyük firmalar içsel ölçek ekonomileriyle, küçük firmalara kıyasla daha ucuz üretim yaparlar ancak dışsal ölçek ekonomileri eksik rekabete neden olur. Ölçek ekonomileri dolayısıyla tüketici mal çeşitliliği elde edecek ve tüketici refahı artacaktır (Kamacı, 2012: 18).

Endüstride bulunan firma için içsel ölçek ekonomileri söz konusuysa küçük firmalara kıyasla büyük firmalar maliyet üstünlüğü sağlar. Böylelikle, fiyatların veri kabul edildiği tam rekabetçi piyasadan eksik rekabet piyasasına geçiş yapılır. Firmalar eksik rekabet ortamında kendi üretimleri üzerinde belirli bir ölçüde monopolcü gücü elde eder. Yani firmalar, fiyatı veya satış hacmini belirleme imkanı bulurlar (Seyidoğlu, 2003: 87).

Antweiler ve Trefler, 2002 yılında yaptıkları çalışma sonucunda mal üretiminin üçte birinin üretimde artan ölçek ekonomileriyle hareket eden sektörlerle ait olduğunu bulmuşlardır. Günümüzde birçok firma ürettiği malın bir kısmını farklı ülkelerde üretmektedirler. Amaç maliyetleri minimal seviyeye indirmektir. Örneğin, Ford Fiesta model araçların motorları İngiltere’de, şanzıman düzeneği Fransa’da, debriyaj düzeneği ise İspanya’da üretilmektedir. Böylelikle tam uzmanlaşma ve ölçek ekonomilerinden faydalanan firmalar işlerini taşeron firmalara yaptırmaktadırlar. Böylece uluslararası piyasalarda ve iç piyasada rekabet avantajı elde etmektedirler (Sinay, 2010: 15).

1.1.4.6. Monopolcü Rekabet Teoremi

Faktör donatım teorisi, ticarete giren malların homojen olduğunu belirtmektedir. Bu durum tam rekabet varsayımının getirisidir. Homojenlik, aynı malın bir ülke için hem ihraç hem de ithal malı olamayacağını ifade eder. Ancak Chamberlin tarafından geliştirilen monopolcü rekabet teorisine göre, ticarete giren mallar homojen değildir. Monopolcü rekabet teorisi, ölçek ekonomisi ve farklılaştırılmış mallar ile endüstri içi ticareti açıklamaya çalışmıştır.

Günümüz ekonomilerinde sanayi malları biçimleri, görünüşleri, renkleri, fonksiyonları ve markaları gibi farklılıklar barındırırlar. Uluslararası ticaret geleneksel anlamda birbirinden farklı değişik endüstrilerin ürettikleri malların alım satımı şeklinde düşünülmüş ve buna da endüstriler arası ticaret denilmiştir. Ancak günümüz ticaretinin en önemli yerini, aynı endüstrilere ait farklılaştırılmış malların alım satımı oluşturmaktadır. Bu da endüstri içi ticaret denir.

Endüstri içi ticaret durumunda, bir ülke tek bir endüstriye dayalı farklılaştırılmış malların hem ihracatçısı hem de ithalatçısı olduğu için çift taraflı ticaret söz konusu olur. Bu duruma Monopolcü Rekabet Teoremi, ölçek ekonomileriyle açıklık getirir.

Avrupa Ekonomik Topluluğunun (AET) kurulması ve üyeler arasındaki dış ticaret kısıtlamalarının kaldırılmasıyla, endüstri içi ticaretin önemi arttı. Yapılan çalışmalar, topluluk içi ticaretin serbestleşmesiyle ticaret hacminin büyük ölçüde genişlediği ve bunun daha çok aynı endüstri içindeki farklılaştırılmış malların mübadelesi şeklinde gerçekleştiği görülmüştür (Seyidoğlu, 2003: 88-89).

Grubel ve Lloyd, gelişme düzeyleri benzerlik taşıyan ülkelerin endüstri içi ticaretini incelemişlerdir. Hollanda, Belçika, İtalya, Lüksemburg, Batı Almanya, Fransa gibi AET ülkeleriyle beraber Kanada, ABD, Japonya ve Avustralya'yı da kapsayan on endüstri ülkesine yönelik yapılan çalışmalarla 1967 yılında ortalama endüstri içi ticaret %63 olarak bulunmuştur. Ayrıca bu endüstri ülkelerinin, ürün farklılaştırması ve sınırlı ürün çeşidinde uzmanlaşmanın zorlu olduğu sanayi malları üzerine yoğunlaştığı gözlemlenmiştir (Deviren, 2004: 10).

1.1.4.7. Endüstri İçi Ticaret ve Ölçülmesi

Aynı endüstriye ait malları bir ülkenin hem ihraç hem de ithal etmesi, endüstri içi ticaret olarak nitelendirilir. Ölçek ekonomileri ve mal farklılaştırmasından kaynaklanır. Grubel- Lloyd endeksi genel olarak endüstri içi ticareti ölçüm yöntemi olarak kullanılır.

$$T = 1 - \frac{|X - M|}{X + M}$$

T: Endüstri içi ticaret

X: İhracat

M: İthalat

Endeks 0 ile 1 arasında yer alır. Bir ülkede aynı malı sadece ithal yada sadece ihraç ediliyorsa endeks sıfır olur ve endüstri içi ticaret yoktur. Eğer malın ithali ve ihracı eşit durumdaysa endeks bir olur ve endüstri içi ticaret maksimum seviyeye dayanmıştır.

Sadece bireysel endüstriler için değil ülkeler arası endüstri içi ticaret karşılaştırması yapmak içinde endeks uygulanmaktadır. Bu ölçümde bireysel endüstrilere göre hesaplanan endekslerin toplamaları kullanılmaktadır.

$$T = 1 - \sum \frac{|X - M|}{X + M}$$

Kısmen homojen mallar üzerinde de endüstri içi ticarete rastlanmaktadır. Endüstri içi ticarete konu olan homojen mallar çoğunlukla hantal ve geniş hacimlidir ve ticaretin amacı da taşıma giderlerinden tasarruf etmektir (Seyidoğlu, 2003: 90).

1.2. Dış Ticaret Politikaları

Dış ticaret politikalarını, ülkelerin dışa yönelik ticari faaliyetlerini saptanan hedefler doğrultusunda dizayn etmek için alınan önlemler olarak tanımlayabiliriz. Hükümetlerin uyguladıkları, dış ticareti kısıtlama veya özendirme faaliyetleri dış ticaret politikasını oluşturur (Köksal, 2016: 13).

Hükümetlerin dış ticarete ilişkin müdahaleleri dolaylı ya da dolaysız şekilde olabilir. Gümrük tarifeleri, kotalar gibi önlemler dış ticarete doğrudan yapılan müdahaleler şeklindedir. Başka bir amaç için alınmış olmakla birlikte dış ticareti etkileyen önlemler ise, dolaylı müdahalelerdir.

Dış ticaret politikaları genel ekonomi politikalarının kayda değer bir aracı konumundadır. Genel ekonomi politikaları, milli ekonomilerin düzenlenmesine yönelik önlemleri kapsar ve iç ekonomiyle ilgili bu politikalar ile dış ticaret politikaları birbirinden etkilenmektedir. Bu sebeple politikalar arasında uyum sağlanmaya çalışılmaktadır (Seyidoğlu, 2003: 117).

1.2.1. Dış Ticaret Politikalarının Amaçları

Hükümetlerin dış ticarete el atmasındaki önemli amaçlar şu şekilde ifade edilebilir:

- ❖ Dış Ödemelerdeki İstikrarsızlığın Önlenmesi: Ödemeler bilançosu açık veren ülkelerde dış ticaret politikasının amacı, döviz giderleri oluşturan işlemlerin kısıtlanması (ithalatı azaltmak) ve döviz gelirlerini arttıran işlemlerin özendirilmesi (ihracatı arttırmak) ile dış ticaret bilanço açıklarının giderilmesidir.
- ❖ Dış Rekabette Korunma: Ülkelerin dış rekabete dayanamayan yerli endüstrilerini korumak adına ithalatını sınırlandırmasıdır.
- ❖ Ekonomik Kalkınma: Kalkınmakta olan ülkeler sanayileşme stratejilerinde dış ticaret politikalarını araç olarak kullanırlar. Sanayileşme stratejileri, ithal ikamesine yönelik ve ihracata dayalı sanayileşme diye ikiye ayrılır. İthal ikameci

sanayileşme stratejisinde dış ticaret politikasının amacı, yerli endüstrileri korumak iken ihracata dayalı sanayileşme stratejisinde amaç, ihracatın özendirilmesidir.

- ❖ Piyasa Dengesizliklerinin Önlenmesi: Yurtiçindeki tekelleşmeyi önlemek için dış ticaret politikaları uygulanarak, ithal malların ülke içine girişi kolaylaştırılır ve yurtiçi tekelleşme kırılır.
- ❖ Ekonominin Liberalleştirilmesi: Ülkeler serbest dış ticaret politikaları uygulayarak milli ekonomilerini dünya ekonomileriyle bütünleştirmeye çalışırlar.
- ❖ Ekonomide İç İstikrarın Kazanılması: İşsizlik ve enflasyon ekonominin içsel dengesinin bozulmasına neden olur. Eksik istihdam durumundaki ülkeler işsizliği çözmek için uyguladıkları dış ticaret politikalarıyla toplam talebi yabancı mallardan yerli mallara yönlendirir ve yerli üretimi artırmaya çalışırlar. Böyle bir durumda karşı ülkenin ihracatı azalacağı için, o ülkeye de işsizlik ihraç edilmiş olunur.
- ❖ Hazineye Gelir Temin Etmek: İhracat ve ithalat işlemlerine uygulanan vergilerle hazineye gelir temin edilir.
- ❖ Monopol Gücünden Dış Piyasalarda İstifade Etmek: Bazı durumlarda ülkeler dış ticaret politikasını, uluslararası piyasalara ihraç ettikleri mallarda monopolcü konumuna geçmek için kullanırlar. Bu ülkeler tek üreticisi oldukları malın ihracatına sınırlamalar getirerek veya emsal mal üreten az sayıdaki diğer ülkelerle anlaşma sağlayarak kartel kurma yoluna giderler. Böylelikle yürütülecek son derece yüksek fiyatlarla ticaret hadlerini lehlerine değiştirirler.
- ❖ Otarşi: Ekonomik bakımdan kendi kendine yeterlilik demektir. Burada dış ticaret politikalarının amacı, ülkenin dış dünyayla olan ekonomik bağlantılarının minimum düzeye indirilmesidir.
- ❖ Sosyal - Siyasal Sebepler: ülke yönetimleri sosyal- siyasal nedenlere bağlı olarak korumak istedikleri sektörlerle ait malların ithalatından alınan gümrük vergilerini yüksek tutarak o endüstriyi dış rekabete karşı korurlar (Akçay,2014: 8; Seyidoğlu, 2003: 118-119).

1.2.2. Dış Ticaret Politikalarının Araçları

Dış ticarete yapılan müdahalelerde alışılmış olarak kullanılan araç gümrük tarifeleridir. İlerleyen süreçte gümrük tarifelerinin etkisinde azalma yaşandığı için alternatif bir çok araç ileri sürülmüştür.

- ❖ Gümrük Tarifeleri: Ülke sınırlarından geçiş sırasında mallar üzerinden alınan vergilerdir. Genellikle ithal edilen mallar üzerinden alınırlar.
- ❖ Tarife Dışı Araçlar: Hükümetlerin tek taraflı kararlarıyla ithalatı kısıması veya tamamen yasaklaması şeklindeki müdahale araçlarıdır. Bazı tarife dışı araçlar şunlardır:
  - Miktar Kısıtlaması: Hükümetin ithalatı direk olarak belli bir miktar ile sınırlandırmasıdır. İthalat yasakları, ithalat kotaları ve döviz kontrolleri şeklinde uygulanır. Uygulama kaynak dağılımı bakımından sakıncalar doğurabilir. Çünkü fiyat mekanizması yerine siyasi otoritelerin kararları göz önünde tutulur.
  - Tarife Benzeri Faktörler: İthalat pahalılaştırılıp yerli üretimin karlılığı arttırılmaya çalışılır. İthal ikameci sanayilere sağlanan sübvansiyonlar, çoklu kur, yerli ürünlere teşvik vs. gibi araçlardır.
  - Görünmez Engeller: Hükümetin kamusal güvenlik, halk sağlığı ve çevre korunması için yaptığı sınırlamalardır.
  - Gönüllü İhracat Kısıtlamaları: İthalatçı ülkenin piyasasında aksaklığa neden olduğu için, üretici ülkelerin mal ihracatlarını kısıtlamak adına kota koymasındır. İthalat kotalarından farkı ise, ithalatçı ülke ile ihracatçı ülke arasındaki bir anlaşmaya dayanması ve karşı tarafın ihracatı üzerine konulmuş olmasıdır.
- ❖ İhracatın Özendirilmesi: Hükümetler ihracatı özendirmek adına birçok önlem alırlar. Özellikle uluslararası piyasalara yeni giren az gelişmiş ülkeler, ihracatçılarına ülkeye döviz kazandırdıkları için daha fazla ulusal para ödemesi yaparlar ya da ihracatçının üretim maliyetlerini düşürmeye yönelik uygulamalar yaparlar.
- ❖ Bağlı Ticaret: Taraflardan birisi kamu kurumu olmak kaydıyla ülkeler arası anlaşma yoluyla sağlanan ticaret biçimidir. Amaç döviz tasarrufu elde etmektir,

dalgalı kurda satışı yapılamayan düşük nitelikli yerli üretimin ihracını gerçekleştirmek ve yabancı sermayeye dayalı büyük ölçekli sanayi tesisleri kurmaktır.

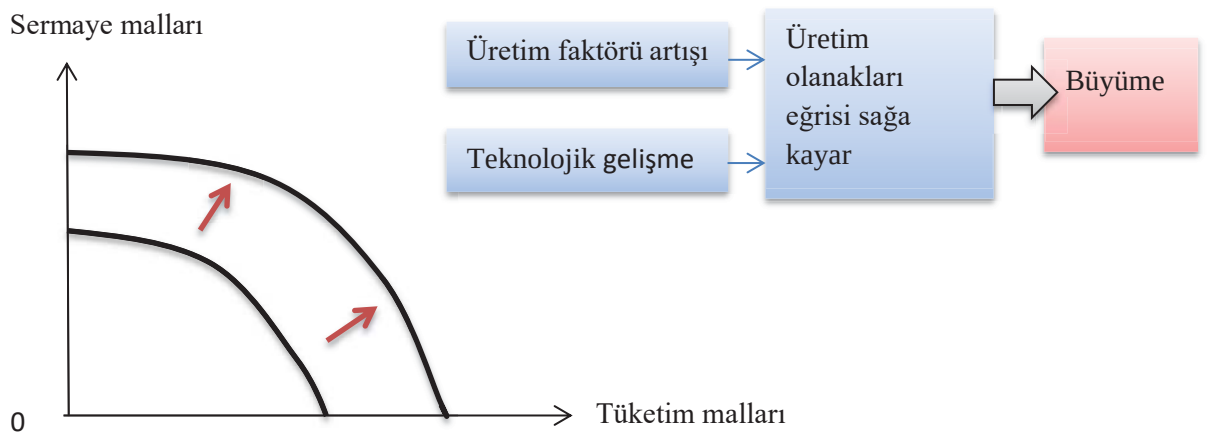
Sonuç olarak ekonomiler, politika araçlarını kullanarak dış ticaret için belirledikleri amaçlar doğrultusunda teknolojik gelişmelere uyum sağlamak, faktörlerde etkinlik sağlamak, ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek ve uluslararası ticaretteki olumsuzlukları gidermek isterler (Köksal, 2016: 15; Seyidoğlu, 2003: 120-121).

1.3. Ekonomik Büyümenin Tanımı ve Çeşitli Büyüme Oranları

Baz alınan bir yılda ülke piyasasında yerli ve yabancı tüm kesimlerce üretilen nihai mal ve hizmetlerin parasal göstergesi olan Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) veya Gayrisafi Milli Hasıla'da (GSMH) yaşanan artışa ekonomik büyüme denilmektedir. Başka bir ifadeyle, büyüme ekonominin mal ve hizmet üretebilme kapasitesinin genişlemesidir (Kaynak, 2015: 2).

Ülkelerin üretim olanakları eğrilerinden faydalanarak ekonomik büyümeleri hakkında yorum yapılabilir. Üretim olanakları eğrisinin sağa kayması ekonomik büyümeyi gösterir. Eğri, kaynakların eksiksiz ve yerinde kullanımı sonucunda üretilebilecek maksimum mal miktarı bileşimlerinin geometrik yeridir. Üretim faktörü arzındaki artış veya teknolojik ilerleme sonucu üretim olanakları eğrisi sağa kayar. Kaymanın sebebi, toplumun mal ve hizmet üretme olanağının genişlemesi yani büyümedir.

Şekil 2: Üretim Olanakları Eğrisiyle Büyümenin Gösterilmesi

Kaynak: Mert, (2017: 131)

Ekonomik büyümeyle ilgili eşitli oranlar bulunmaktadır. Bu oranlar şu şekildedir:

- **Cari Fiyatlarla Büyüme Oranı:** Büyüme oranı cari fiyatlarla bulunan GSYH verileriyle hesaplanır.
- **Sabit Fiyatlarla Büyüme Oranı:** Bu oran belli bir baz yılı esas alınarak elde edilen GSYH verileriyle hesaplanır.
- **Satınalma Gücü Paritesine Göre Hesaplanmış Büyüme Oranı:** Belli bir mal ve hizmet sepetinin farklı bir ülkede satılabilmesi için gereken para miktarıyla milli para miktarının birbirine oranı doğrultusunda elde edilen döviz kuruyla bulunan GSYH verileriyle hesaplanır.
- **Trend Büyüme Oranı:** Bu oran, uzun dönemde hesaplanan büyüme oranlarının ortalaması alınarak bulunur ve bir trend oluşturan büyüme oranıdır.
- **Doğal Büyüme Oranı:** işsizlik oranının sabit kalmasını sağlayan büyüme oranıdır. Eğer teknolojik gelişme yokken iş gücü sabit oranda büyüyorsa, doğal büyüme oranı, işgücünün büyüme oranına eşit olur. Eğer iş gücü sabit bir oranda büyürken teknoloji düzeyi de sabit bir oranda geliyorsa, doğal büyüme oranı, işgücünün büyüme oranı ile teknolojik gelişme oranının toplamına eşit olur.
- **Stilize Gerçek (Olgu) Ve Stilize Büyüme Oranı:** Stilize olgu en başta iktisat olmak üzere birçok sosyal bilim alanındaki deneysel gözlemlerin basite indirgenmiş sunumuna denir. Stilize büyüme oranı ise, sunumlardaki tekil ayrıntılar yerine, kapsamlı eğilimlerin göz önünde bulundurulduğu büyüme oranıdır. Makro parametrelerle ilgili olarak Nicholas Kaldor, 6 stilize büyüme oranından bahsetmiştir:
  1. Uzun dönemde işgücü ve sermayenin milli gelirden aldıkları paylar değişmemektedir.
  2. Sermaye stokunun büyüme oranı uzun dönemde değişmez.
  3. İşgücü verimliliği büyüme oranı uzun dönemde değişmez.
  4. Sermayenin getiri oranı uzun dönemde değişmez.
  5. Sermaye- hasıla oranı uzun dönemde değişmez.
  6. Reel ücretler zaman içinde yükselir (Kaynak, 2015: 3).

1.3.1. Ekonomik Büyümenin Ölçümü

Büyüme oranı nispi bir farktır. Büyüme oranı bir fiyat endeksi yada bir üretim göstergesi şeklinde gerçekleşebilir.

Büyümeyle ilgili baz formül çeşitli şekillerde belirlenebilir.

a) t dönemde X büyüklüğünün g büyüme oranı şöyle hesaplanır:

$$g_t = \frac{X_t - X_{t-1}}{X_{t-1}}$$

X_t , t dönem sonundaki, X_{t-1} önceki dönemin sonundaki büyüklüğü ya da t dönemi başındaki büyüklüğü ölçmektedir.

Söz konusu olan bir nispi değişme olduğundan elde edilen sonuçlar genelde yüzde olarak ifade edilir. Ancak bu sonucun bir zaman boyutu vardır. Denklemin pay kısmı, belirli bir dönemde X büyüklüğünün mutlak değişimini ölçer.

b) Mutlak değişimin hesaplanması, bir hızın değişmesine benzemektedir. Bir dönem içinde bir Δt zaman aralığında X büyüklüğünün kat ettiği yol ölçülür. Şöyle ki, $\Delta t=1$ ise

$$\frac{\Delta X}{\Delta t} = \frac{X_{t+\Delta t} - X_t}{(t+\Delta t) - t} = \frac{X_{t+\Delta t} - X_t}{\Delta t} = X_{t+1} - X_t \quad \text{olacaktır.}$$

Büyüme oranını elde etmek için büyüklükteki değişimin başlangıç değerine oranlanması, belli bir dönem için nispi hız koşullarında açıklanabilir.

c) Büyüme oranının hesaplanma formülü,

$X_t = (1+g) X_{t-1}$ eşitliğine eşittir.

t döneminden beri g_t büyüme oranının aynı olduğu farz edilirse

$$X_{t-1} = (1+g) X_{t-2}$$

$X_T = (1+g)^2 X_{t-2} = (1+g)^n X_{t-n} = (1+g)^t X_0$ olacaktır. Böylece başlangıç X_0 , nihai X_n büyüklükleri ve n dönem sayısı biliniyorsa, her dönem için büyüme oranı

$$g = \left[\frac{X_n}{X_0} \right]^{1/n} - 1 \quad \text{olacaktır. Logaritma kullanıldığında ise; } \log(1+g) = \frac{\log X_n - \log X_0}{n}$$

ve sonuçta $g = e^{\left[\frac{\log X_n - \log X_0}{n} - 1 \right]}$ olacaktır (Parasız, 2008: 53-54).

Ülkeler arası kıyaslamalarda büyüme oranı kriteri olarak genelde “kişi başına hasıla büyüme oranı ($g_{\text{kişi başı}}$)” esas alınmaktadır. Kişi başına hasıla büyüme oranı şu şekilde hesaplanır: (“Y” milli gelir, “N” nüfus) (Mert, 2017: 131).

$$g_{\text{Kişi BAŞI}} = \frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} - \frac{N_t - N_{t-1}}{N_{t-1}}$$

1.3.2. Ekonomik Büyümenin Kaynakları

Ülkede mevcut olarak bulunan doğal kaynak, işgücü, sermaye, teknoloji ve bilgi birikimi gibi faktörlerde yaşanan artışlar ekonomik büyümeyi tetiklemektedir. Üretim hacmindeki genişleme ve milli gelirde yaşanan artışlar bir ülkenin ekonomisinin büyüdüğünün göstergesidir.

GSYH, ülkede belirli bir dönemde yerli ve yabancı kesimce üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin parasal ifadesidir. GSYH öğeleri sermaye, işgücü ve doğal kaynaklar gibi girdiler olmasıyla beraber bu öğeler müteşebbislerce farklı teknolojik gelişmeler doğrultusunda çeşitli öğelerle de bir araya toplamaktadır. Sermaye(K), işgücü(L), doğal kaynak(N) ve teknolojik gelişmeden(T) oluşan dört girdili bir üretim fonksiyonu şu şekildedir: $Y = f(K, L, T, N)$

Bu dört girdi ekonomideki üretim faktörleridir ve bunlar üretim fonksiyonunda birleşerek milli geliri (Y) oluşturmaktadır. Bu üretim faktörlerinde yaşanan niteliksel ve niceliksel artışlar, büyümenin belirleyicisi olan üretim olanakları eğrisinin sağa kaymasına neden olmaktadır. Bu durumda ekonomik büyümedeki artışları belirlemede en temel kaynaklar bu dört üretim faktörüdür (Bağırtan, 2018: 3).

Üretim için ihtiyaç duyulan bazı kaynaklar doğadan sağlanır. Yerüstünde akarsular, göller, ormanlar, toprak gibi doğal faktörler; yeraltındaysa yeraltı suları, yeraltı gazları, petrol, madenler gibi faktörler doğal kaynakları oluşturmaktadır. Doğal kaynakların miktarları sabit olduğu için kıt kaynaklar arasında yer alırlar. Zamanla bu kaynakların miktarında artış sağlamak olanaksızdır. O yüzden kıt olan bu kaynakların israf edilmeden en etkin şekilde kullanılması gerekmektedir (Şen, 2007: 6).

Doğal kaynakların ülkeler arasındaki dağılımı farklılık göstermektedir. Doğal kaynak bakımından zengin olan ülkeler diğer ülkelere kıyasla daha erken ekonomik gelişme gösterirler. Fakat sermaye stoku ve teknolojik gelişmenin az olduğu ülkelerde, zengin

doğal kaynaklara sahip olsalar da gelişmiş ülkelerle kıyaslandıklarında büyüme oranları düşük kalmıştır (Güneş, 2012: 4).

Sermaye genel anlamda diğer mal ve hizmetlerin üretilmesinde kullanılan mallara denir. Sermaye; fiziki, beşeri ve sosyal sermaye olarak üç kategoriye ayrılır. Fiziki sermaye, üretimde kullanılan makine, teçhizat, tesis, fabrika, yol, baraj gibi üretim ekipmanlarıdır. Beşeri sermaye, kişilerin sahip olduğu bilgi birikimleri, becerileri ve tecrübeleri gibi artı değerler bütünüdür. Sosyal sermaye ise, kişiler ve firmalar arasında güven esaslı olumlu ekonomik izlenimlerdir (Şen, 2007: 7).

Büyüme ve kalkınmanın ana koşulu olarak sermaye birikimi öngörülmüştür. Ekonomik büyüme için tasarrufların yatırımlara dönüştürülmesi gerekmektedir. Yeni büyüyen bir ekonomide tüketimi kısıp tasarrufları arttırarak sermaye birikimini çoğaltmak hayli zordur. Bu durum az gelişmiş ülkelerin ekonomilerinin gelişmesi büyük önem arz eder.

Sermaye stokunda yaşanan bir birimlik artış yeni makine ve teçhizat alımı anlamına gelmektedir. Sermaye stokunun artmasına bağlı olarak büyümede artacaktır. Yatırımlar; ölçek ekonomileri ile artan kazançların esas unsurudur, bireylere yeni çalışma alanları ve deneyim kazanma fırsatı verir, ülkeye yeni teknoloji girişi sağlamaktadır. Yatırımların kolaylaştırılması ve üretimin girdi maliyetlerinin düşürülmesi de ekonomik büyümedeki artışların belirleyici unsurları arasında yer almaktadır (Bağırtan, 2018: 4).

İşgücü artışı, nüfus artışıyla ilişkili olarak iktisadi büyümeyi etkileyen önemli bir unsurdur. Bir ülkenin işgücü, aktif nüfus içindeki çalışan bireylerden oluşmaktadır. İşgücü diğer bir ifadeyle emek faktörü, fiziksel ve zihinsel insan çabalarının bütünüdür. Yani beşeri sermayeyi ifade etmektedir. Bu doğrultuda yeterli bilgi birikimine sahip aktif bir nüfusun varlığı gelişmekte olan ülkeler açısından artı değer oluşturacaktır. Ancak gelişmiş ülkelerde nüfus artışı düşük iken gelişmekte olan ülkelerde daha yüksektir. Bunun sebeplerinden biri gelişmiş ülkelerde sermaye ve teknolojik ilerlemelerdeki artışların daha yüksek olması ve bu durumun ekonomik büyüme için daha büyük bir paya sahip olmasıdır (Güneş, 2012: 5).

Ekonomik büyüme için son belirleyici unsur teknolojik gelişmelerdir. Teknolojik gelişmeyle emek unsurundan tasarruf edilerek üretim artışı sağlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle üretimin getirisi teknolojiyle yükselmektedir ve aynı üretim faktörleriyle daha

çok çıktı düzeyi elde edilir. Bu durumda kaynaklarda etkinlik sağlanmış olur. Sonuç olarak teknolojik ilerlemeler üretimde artışa sebep olarak daha yüksek düzeyde ekonomik büyümeyi sağlayacaktır (Köksal, 2016: 20).

Yeni teknolojilerin bulunması, uygulanması ve yeni mallar şeklinde oluşan teknolojik değişimin ekonomik büyümeye olan katkısı sermaye ve işgücünün katkısından çok daha fazladır. Teknolojik gelişmeler genel olarak fiziksel sermaye biçiminde meydana çıkarlar. Örneğin, bilgisayardan faydalanmak için PC ve yazıcıların tonlarca daktilonun yerine geçmesi gerekmektedir. Teknolojik gelişme büyümenin görünür sınırlarını aşmak için en iyi şanstır (Parasız, 2008: 12).

1.4. Ekonomik Büyüme Teorileri

1.4.1. Merkantilizm ve Fizyokrasiye Göre Büyüme Teorileri

Tarihsel olarak büyüme teorilerinin en başında merkantilist teoriler gelir. Merkantilistlere göre dünya servetleri sabittir ve zenginliğin kaynağı olarak da değerli madenler kabul görmüştür. İhracat istenilen ithalat ise karşı çıkılan bir durumdur (Köksal, 2016: 20).

Merkantilistler bir taraftan değerli maden stokunu arttırmak adına dış ticaret fazlası vermeyi hedeflerken diğer taraftan nüfus artışını özendirirler. Nüfus artışını özendirmelerini iki sebebe bağlamışlardır. Bunlardan ilki; güçlü bir ordu için insana ihtiyaç duyulmasıdır. İkincisi ise, emek yoğun üretime dayalı bu sistemde ihracat fazlası yaratılabilmesi için üretim artışının düşük ücretlerle sağlanmasının gerekliliğidir.

Merkantilistlerde ekonomik büyüme, ihraç malları üretilip ihracatı artırıp ithalatı ise olabildiğince azaltarak sağlanabilir. Bunu gerçekleştirmek adına da düşük ücret politikası, nüfus artışı ve sömürgecilik desteklenmiştir (Şen, 2007: 14).

Merkantilizme bir tepki olarak ortaya çıkan Fizyokrasi 1760-1770 yılları arasında benimsenen bir düşünce akımı olmuştur. Fizyokratlar benimsedikleri doğal düzen gereği ekonominin de kendiliğinden dengeye geleceğini ileri sürmüş ve “bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler” felsefesini savunmuşlardır.

Merkantilistlerden farklı olarak zenginliğin kaynağını tarımsal üretim olarak görmüşlerdir. Quesnay fizyokratların öncü temsilcilerindendir ve toplumu toprak sahipleri, ticaret ve diğer kısır meslek sahipleri olarak üç gruba ayırmıştır. Fizyokratlara göre tek üretken sektör tarımdır ve bir tek vergi tarımdan alınmalıdır. Bu bağlamda ekonomik büyümeyi tarımsal ürün artışıyla açıklamışlardır (Bağırtan, 2018: 9).

1.4.2. Klasik Ekonomik Büyüme Teorisi

Klasik büyüme teorisinde büyüme sadece tasarruf ve yatırımlara bağlıdır. Yani büyüme, tasarruflar tarafından belirlenen yatırımlarca gerçekleşir. Tasarruflar yatırımlara dönüşeceğinden tasarruflardaki artış sermaye stokunu arttıracak ve böylece büyüme sağlanacaktır.

Klasik teorinin göz önüne aldığı yatırım tasarruf eşitliğinden yola çıkılarak tasarruflardaki azalma yatırımları azaltmakta dolayısıyla büyüme hızı azalmaktadır. Klasik teoride yatırımın üretim kapasitesine olan etkisi incelenirken, gelire olan etkisi göz ardı edilmiştir. Ayrıca kaynak dağılımında etkinlik, ölçek ekonomileri gibi dış ticaretin statik faydaları üzerinde durulurken, bilgi ve teknoloji transferi gibi dinamik faydalar dikkate alınmamıştır (Kamacı, 2012: 24).

Başlıca klasik büyüme varsayımları şu şekildedir:

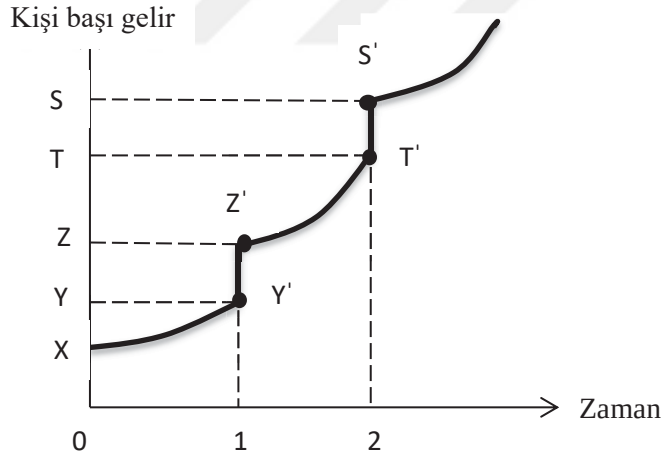
- Tasarruflardaki artış ile sermaye birikimleri seridir.
- Kısa dönemde ücretler emek arzı ve emek talebiyle saptanır. Uzun dönemdeyse asgari ücret seviyesinde durağandır.
- Ekonomi tam rekabet piyasasında, tam istihdamla çalışır.
- Sanayi kesiminde teknik gelişmeler dinamiktir, tarım kesimindeyse durağandır. Ekonomi azalan verimler kanununa tabidir.
- Üretim fonksiyonu veridir.

Klasik büyüme teorisine göre reel GSYİH'nın büyümesi geçicidir. Eğer emek birimi başına reel GSYİH asgari geçinme düzeyinin üzerine çıkarsa, hızlı nüfus artışı bunu eski geçim düzeyine getirir. Bu teoriyi Adam Smith, David Ricardo ve Thomas Malthus ilerletmiştir. (Bağırtan, 2018: 10).

1.4.2.1. Adam Smith'in Ekonomik Büyüme Modeli

Adam Smith'in 1776'da kaleme aldığı "Ulusların Zenginliği" adlı esere göre, ekonomik büyümenin temel yapıtaşlarında iş bölümü ve uzmanlaşma yer alır. Bir işçi aynı işi devamlı yaptığında becerisi gelişir ve o işte uzmanlaşır, üretimin her aşamasında üründen daha fazla üretebilir hale gelir, buda işçinin verimliliğini arttırır. İşçi ürünün tamamını üretmek yerine o ürünün üretimindeki belirli bir aşamaya odaklandığından, aşamalar arası geçişte kaybedilecek zamandan tasarruf edilmiş olunur ve üretimin aşamalara ayrılması makineleşmeyi de arttırır, böylece verimlilik artar. Dolayısıyla iş bölümü ve uzmanlaşma üretimde verimliliği arttırır. Verimlilik artışı, kişi başına geliri ve satın alma gücünü artırır. Satın alma gücündeki artış talebi canlandırdığı için üretim artışını teşvik eder. Arz artışını sağlayabilmek için makine kullanımı artırmak gerekir ve sermaye birikimi hızlanır. Sonuç olarak iş bölümü ve uzmanlaşma artmaya ve büyüme döngüsü işlemeye devam eder. Smith'e göre bu büyüme döngüsü kaynakların tümünün kullanıldığı zamana kadar devam eder (Mert, 2017: 136-137).

Şekil 3: Smith'in Büyüme Teorisi

Kaynak: Köksal, (2016: 26).

Grafikte; X gelir düzeyinde süreç içerisinde gerçekleşen teknolojik gelişmeler ekonomik büyüme çizgisini XY' doğrultusunda artarak uzatır ve Y noktasındaki gelir düzeyine getirir. Ülke ekonomisinde ani şok yaşandığı varsayıldığında, ele alınan ülke uzmanlıkta yaşanan gelişmeyle Z gibi daha yüksek bir gelir düzeyine ulaşır. Uzmanlaşma teknolojik gelişmeyi de harekete geçirerek büyüme çizgisini daha da dik bir konuma getirir gelir T noktası düzeyine ulaşır. Bu noktadan sonra ekonomide yeni

bir değişim yaşıansa süreç tekrar eder ve büyüme çizgisi yükselir. Grafikte yer alan sıçramalar sistemli ve sürekli yükseliş şeklinde ilerlemektedir. Smith'e göre büyüme yaklaşımında teknoloji ve uzmanlaşma birbirini etkilemektedir (Köksal, 2016: 26-27).

İş bölümü sonucunda yaşanan verim artışı yani büyüme, asıl olarak nitelikli işgücünün bir eseri olan üretken bilgi sebebiyle meydana gelmektedir. Fakat Smith, nitelikli işgücü ile büyüme arasındaki ilişkiyi incelememiştir. Adelman'a göre Smith'in modelinde teknolojik yenilikler kendiliğinden ortaya çıkarlar ve bu yeniliklerden faydalanmak ise kapital birikimi ile mümkün olur. Dolayısıyla Smith'in modelinde teknolojik yenilikler ve nitelikli işgücü büyümeyle ilgili olarak gereken değeri görmemiştir (Gürak, 2016: 58).

1.4.2.2. Ricardo'nun Ekonomik Büyüme Modeli

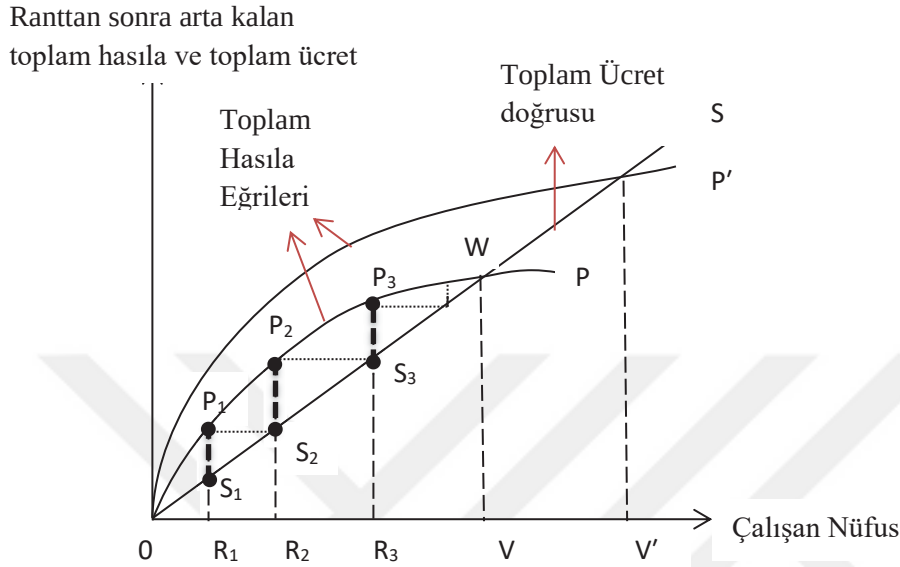
Klasik büyüme teorileri birçok klasik düşünce adamının görüşlerini barındırmaktadır. Ancak teoriye, başlangıç mahiyetinde ciddi ölçüde değeri katan David Ricardo olduğundan klasik büyüme teorisine Ricardo'nun büyüme teorisi de denir.

Ricardo büyüme modeli, makroekonomik gelir dağılımı modeli şeklindedir ve iki esas üzerinde durmaktadır. İlk olarak, toplam hasıla içinden toprak sahiplerinin aldıkları pay olan rant geliri açıklanmıştır. İkincil olarak ise toplam hasılanın artakalan kesiminin ücret ve kar şeklinde nasıl dağıtılacağı ortaya konulmuştur. Büyümeyi yavaşlatıp ekonomiyi sabit kılacak sistem; toplumun üç sınıfının (emekçi, girişimci ve toprak sahipleri sınıflarının) gelir dağılımıyla sağladıkları payların değişimi ile oluşur. Ricardo'nun modelinde yer alan temel varsayımlar büyüme deyimleriyle ters düşmektedir (Odyakmaz, 2000: 2).

Ricardo da Adam Smith gibi büyümenin devamlılık göstermeyeceği bir raddeden sonra duracağını düşündüğünden, ona göre sanayi üretimindeki artışın sürekli olabilmesi olanaksızdır. Bir gün tarım kesiminde yaşanan maliyet artışı sebebiyle ücret seviyesi yükselecek, kar oranları düşecek ve sonunda ekonomik büyüme kaçınılmaz olarak sona erecektir. Çünkü yeni yatırımlara yol açan, kar motifidir ve kar oranı düşerse büyüme sona erer düşüncesi vardı. Ricardo'nun büyüme modeline göre, uzun dönemde kar oranlarının düşmesi ve ekonomik durgunluğun yaşanmasının nedeni ise, nüfusun

zamanla artmasından kaynaklanan toprak sahiplerinin aldığı rantlardaki artıştır (Kamacı, 2012: 26).

Şekil 4: Klasik Büyüme Modelinin İşleyişi

Kaynak: Kaynak, (2015: 29).

Geçimlik ücret düzeyi ile çalışan nüfus miktarının çarpılmasıyla edinilen ücret eğrisi, sabit bir eğimi göstereceğinden OS toplam ücret eğrisi orijinden geçen bir doğru ile gösterilmiştir. OS doğrusunun eğimi ($VW/0V$), toplam geçimlik ücret ödemelerinin çalışan nüfus miktarına bölünmesiyle elde edilir ki bu da kişinin minimum standartta yaşayabilmesini sağlayan geçimlik ücret miktarıdır.

Rant ödemelerinden sonra arta kalan toplam hasılayı gösteren OP eğrisi, azalan verimler yasası ve klasik teoride toplam rant ödemelerinin nüfusu bağlı olarak artması nedeniyle, yukarı doğru konvekstir, yani azalan bir eğime sahiptir. Eğer ücret ödemeleri başlangıçta geçimlik düzeyinde ise, $0R_1$ çalışan nüfus miktarında toplam ücret ödemeleri R_1S_1 'dir. S_1P_1 kesimi, toplam hasıladan rant ve ücretlerin düşürülmesiyle elde edilen karı verir. S_1P_1 karı sermayecileri yatırıma teşvik edeceğinden sermaye birikimi, ücretler R_1P_1 oluncaya kadar sürdürülür ve ücretler bu noktaya gelince birikim durur. Diğer taraftan ücretlerin yükselmesi, nüfus artışına neden olur. Ücretler geçimlik düzeyine gelinceye kadar bu artış devam eder. Nüfus $0R_2$ düzeyine çıktığında S_2P_2 kadar kar sağlanır ve sermaye birikimi yeniden başlar. Bu sefer ücret ödemeleri R_2P_2 ve nüfusta $0R_3$ 'e yükselir ve süreç kendini tekrar eder. Bu durum OP ve OS eğrilerinin

kesiştiği W noktasına kadar devam eder. W noktasında ücret ödemeleri geçimlik düzeyde olduğu halde, artık kar yoktur ve durgun durum denge noktasına gelinmiştir. Diğer bir ifadeyle azalan verimler yasası kabul görürken, ücretler tek bir artık bırakmayarak tüm üretimi yediğinde büyüme etkinliği biter. Çünkü sermaye birikimi, iktisadi büyüme ve nüfus büyümesi için lazım olan artık yok olmuştur. Neticede iktisadi büyüme durmuştur. Ortaya çıkabilecek muhtemel bir teknolojik ilerleme ise, yani OP 'nin OP' 'ne kayması, durgun durum denge noktasına gelinmesini yalnızca erteler, ortadan kaldırmaz (Kaynak, 2015: 30-31).

1.4.2.3. Thomas Robert Malthus 'un Ekonomik Büyüme Modeli

Malthus, 1798'de yayınladığı “Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme” adlı eserinde nüfus teorisi oluşturmuştur. Teoride devamlı nüfus artışı sebebiyle gelecekte karşılaşılabilecek gıda yetersizliği ve bunun sonucunda ortaya çıkacak refah sıkıntısından bahsetmiştir. değinmiştir (Köksal, 2016: 28).

Malthus 'un nüfus teorisine göre, en makul koşullar doğrultusunda kendi haline bırakılan nüfus, yüksek bir ücret düzeyinde 25 yılda iki katına çıkar. Nüfus geometrik dizi ile artmaktadır. Nüfus artışıındaki bu yükselme, esas itibariyle ölüm haddinin düşmesiyle gerçekleşecektir. Malthus'a göre doğum seviyesi, sosyo-biyolojik faktörlere bağlı olarak aşağı yukarı sabittir (Hiç, 1976: 11).

Malthus, gıdanın aritmetik bir dizi şeklinde arttığını nüfusun ise geometrik bir dizi şeklinde arttığını iddia etmiştir. Bu durum göz önüne alındığında tarım kesiminde azalan verimler kanununun geçerli olduğu görölmektedir (Sinay, 2010: 18). Malthus teknolojik ilerleme vesilesiyle hızlı bir şekilde artan nüfusun, istihdam alanının sınırlandırılmış olduğunu işsizlik ile yoksulluk problemlerinin başlandığını görmüştür.

Modelde değinilen başka bir husussa toprak ve emek sarf edilerek reel gelirin sağlanmasıdır. Toprak miktarı sabit olduğu için reel gelir, emekle birlikte nüfusa göre de değışir. Emek faktörüne göre üretimde azalan verimler yasası uygulanır. Bu doğrultuda toprak miktarı ve teknoloji veri iken nüfusta yaşanan artış milli geliri daha az bir nispette arttıracaktır. Böylelikle kişi başına düşen gelir miktarında da azalma yaşanacaktır. (Köksal, 2016: 28).

1.4.3. Marxist Ekonomik Büyüme Modeli

Karl Marx'ın büyüme modeli, 1871 yılında yayınladığı “Kapital” adlı eserinde yer alan genişletilmiş üretim şeması üzerine inşa edilmiştir. Marxist büyüme modeli, klasik model gibi artan ilkesine dayanmaktadır ve klasik modeli kabul etmiş ancak sonucunu kabul etmemiştir.

Marxist modelin klasik modelden farkı ise, büyüme teorisinde izlediği yoldur. Modelde emek tüm mallar açısından ortak faktör olmasına rağmen her bir mal için ödenen para, malın mahiyeti açısından farklılık göstermesi nedeniyle tek faktör olarak yeterli olmadığından alternatif bir faktör bulunması gerekmektedir. Ayrıca emek verimliliği de göz önünde bulundurulmalıdır (Bağırtan, 2018: 12).

Karl Marx büyüme modelini emek değer teorisi üzerinden kurmuştur. Emek değeri sabit ve değişken sermaye ile artı değer olarak üç kola ayrılmıştır. Sabit sermaye üretim aşamasında gerekli olan sermayeyi, değişken sermayeyse emek girdisi yoğun sermayeyi, artı değer ise üretim aşamasında kullanılmış olan emek ve sermayenin üstünde veya ötesinde oluşan artı değeri ifade etmektedir. Artı değer söz konusu olduğunda emek girdisi değerinin daha altında ücretlendirilecektir, yani emek girdisi sömürülmektedir. Başka bir deyişle sermaye artışı gerçekleştikçe üretimde sermaye yoğunluğu fazlalaşacak ve beşeri sermayesi üstün olan emek ile üretim gerçekleşecektir. Bu durumda emek faktörünün üretim verimliliği artacağından daha az emekle üretim yapılacaktır ve emeğe olan talep azalacaktır. Bu bağlamda işsizlik sorunu oluşacaktır. Girişimci, verimli emek sayesinde üretimi daha az maliyetle gerçekleştirip karını yükseltmiş olacaktır.

Marx'ın büyüme modeline göre, işsizlik oranındaki artış çalışan emeğin karının daha da artmasına neden olmaktadır. Zamanla sermayenin belirli bir azınlık elinde toplanacağı ancak uzun dönemde toplam talep kısıtlılığı sebebiyle ekonomik ve sosyal krizlerin yaşanacağı belirtilmektedir (Oğuz, 2017: 65).

Marx büyüme hızını üç oranla açıklamıştır:

$$1) \text{ Artı değer oranı (a)} = \frac{S}{V}$$

$$2) \text{ Kar oranı (k)} = \frac{S}{C+V}$$

$$3) \text{ Sermayenin organik bileşimi (b)} = \frac{C}{V}$$

S: Artı değer, yani işçiye ödenmeyen ücret

V: Değişir sermaye, yani işçiye ödenen ücret

C: Sabit sermaye

Büyümeyi kar oranı belirler. Ama kar oranının kendisi, artı değer oranı ve sermayenin organik bileşimine dayalıdır (Gürak, 2016: 63).

Kar ve artı değer oranıyla sermayenin organik bileşimi aralarındaki ilişki;

$$k = \frac{S}{V+C} = \frac{\frac{S}{V}}{1+\frac{C}{V}} \text{ şeklinde ifade edilir. Bu eşitliğe göre; kar oranı artı değer oranıyla}$$

doğru, sermayenin organik bileşimiyle ters orantılıdır. Bu durumda sermayenin organik bileşimi $\left(\frac{C}{V}\right)$ sabitken, artı değer $\left(\frac{S}{V}\right)$ oranı ne ölçüde yükselirse kar oranı da o ölçüde yükselmektedir. Ters durumda ise, yani artı değer sabitken sermayenin organik bileşimi ne ölçüde yükselirse kar oranı da o ölçüde düşer. Bu ters orantı doğrultusunda, sermaye birikimi zorunlu olarak kar oranının azalmasına yol açacaktır (Oğuz, 2017: 66).

Gerçekte Marx'ın iddiasının tersi bir durum ortaya çıkmaktadır. Yeni teknolojiler çalışan kişi başına artı değer artmasına neden olmaktadır. Bu sebeple de zamanla sabit sermaye yatırımları artmasına rağmen, kar oranları sıfıra doğru azalmamakta ve uzun dönem ekonomik büyüme hızı durağana doğru düşmemektedir. Marx'ın bu durumu görmemesinin nedeni, modelinde yeni teknolojileri sadece sömürüyü arttıran bir etken olarak görmesi ve sömürüyü ispat etme çabasıdır (Gürak, 2016: 64).

1.4.4. Keynesyen Ekonomik Büyüme Teorisi

1929 yılında yaşanan Büyük Buhran sonrasındaki dönemi analiz etmek adına 1936'da Keynes, "İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi" adlı eserini yayınlamış ve bu eserinde klasik görüşe karşı çıkmış, farklı görüşleri barındıran alternatif bir sistem geliştirmiştir. Keynes ekonomik büyüme hakkında direk olarak bir modelleme

yapmamıştır, büyük bunalım sonrası ekonominin nasıl toparlanacağı üzerine durmuştur ve bunun içinde talep artışına bağlı olarak gelir artışını önermiştir. Gelirdeki artış çarpan katsayısıyla talep miktarının çarpılmasıyla elde edilir.

Klasiklerden farklı olarak Keynes toplam harcamalar yoluyla ekonominin arz yönünü incelemiştir. Keynes tam istihdam seviyesine, talep ve toplam harcamaları harekete geçirerek ulaşılabileceğini savunmuştur ve devletin ekonomiye müdahalesi önemlidir (Köksal, 2016: 31).

Keynes döneminde de teknolojik yeniliklerin büyüme modelleri için önemi ihmal edilmiştir. Aslında Keynes'in işsizliği azaltmaya yönelik önerileri veri teknolojiler ile kısa dönem büyüme kuramı olarak düşünülebilir. Ancak uzun dönemle ilgili bir kuramı olduğu söylenemez. Eksik istihdamdan tam istihdama ulaşmayı hedefleyen önlemler uzun dönemde büyümeyi değil, dengeye ulaşmayı hedefler.

Keynes'in statik modelin özellikleri:

- Esik istihdamda da denge gerçekleşebilir.
- Ücret düzeyini işgücü arz ve talep yasası belirlemez ve esnek değildir; ücret düzeyi düşmeye karşı dirençlidir.
- Say yasası geçerli değildir. Arz tam esnektir ancak arz miktarını efektif talep belirler.
- Faiz oranlarını para arz ve talebi belirler.
- Beklentiler önemlidir.
- Tam istihdama ulaşılmamışsa ve otonom yatırımlar yetersizse, kamu müdahalesi gerekir.
- Teknolojik yenilik ile büyüme arasında analiz yapılmamıştır.
- Nitelikli işgücü ile büyüme arasında analiz yapılmamıştır (Gürak, 2016: 70).

Keynesyen büyüme modelinde büyüme kamu harcamalarındaki artışa bağlanmıştır ve yatırımların yalnızca milli gelir üzerindeki etkisi dikkate alınmıştır. Çarpan ve hızlandıran mekanizması bu büyüme modelinin dayanak noktasıdır. Çarpan mekanizmasıyla ekonomik genişleme, tüketim ve yatırım fonksiyonlarında marjinal tüketim eğilimine dayalı olarak otonom yatırımlarla ifade edilmiştir. Otonom yatırımlarda meydana gelen artış çarpan mekanizması ile milli gelirden de artışa neden

olur. Uyarılmış yatırımlar hızlandıran mekanizmasında gelirin bir fonksiyonu olarak incelenmiştir ve milli gelir üzerinde yatırımların tesiri kısıtlıdır (Kamacı, 2012: 34).

1.4.4.1. Harrod – Domar Ekonomik Büyüme Teorisi

Kısa dönemli analizlerde etkili olan Keynesyen modelin uzun dönemde bazı sorunlar ortaya çıkaracağını R. Harrod ve E. Domar ileri sürmüştür. Keynes modelinde kısa dönemde, sadece efektif talebin bir ögesi, yani bir harcama kalemi olarak düşünülen yatırımların, belirli bir zamandan sonra yeni bir üretim kapasitesi yaratacağı açıktır. Bu durumda kısa dönemde gerçekleşen arz talep dengesi gelecekte yani uzun dönemde bozulma olasılığı vardır. Bu soruna çözüm olarak Harrod ve Domar birbirinden bağımsız birer model geliştirmişlerdir (Yıldız, 1991: 5).

R. Harrod 'un ilk makalesi 1939 yılında E. Domar'ın ilk makalesi ise 1946 yılında yayınlanmıştır ve bundan sonra çalışmalar hız kazanmıştır. Domar'ın ileri sürmüş olduğu büyüme modeli; yatırımların sermaye stoku ve tam kapasite üretim düzeyindeki etkisini dikkate alarak, tam kapasite üretimin devamlı olarak korunabilmesi için gerekli koşulları araştırmıştır. Harrod modelinin özellikleri ise (Şahin, 2004: 9-10);

- Yatırımlar, sermaye birikimi dolayısıyla üretim kapasitesini artırmaktadır. Üretimin tam kapasitesindeki değişim, sermayenin marjinal verimliliği ile yatırım miktarının çarpımına eşittir.
- Yatırımların tüm üretim kapasitesi üzerindeki etkisi ise; yatırımlardaki değişimin tasarruf eğilimine oranı olarak ifade edilmektedir.
- Tam kapasite üretimde süreklilik sağlanabilmesi için, üretilen bütün malların satın alınmasına yetecek kadar talep olması gerekmektedir. Bu talebin oluşması için gerekli koşul ise, $Q_s = \Delta I / \Delta Y$ eşitliğinin gerçekleşmesidir.

Harrod ve Domar'ın ayrı ayrı ortaya koydukları büyüme modellerindeki benzer varsayımları dolayısıyla modeller “Harrod- Domar Modeli” olarak birleştirilmiştir. Modelde piyasa, tek mal ve iki faktörlü olarak varsayılmaktadır. Üretilen tek mal tüketim ve yatırımında kullanılmaktadır. Ekonomide para yer almadığı için parasal fiyatlarda yer almaz. Modelde, ekonomiyle ilgili kararları özel karar birimleri aldığından devlet ekonomik faaliyetlere müdahalede bulunmaz. Modelde kapalı bir ekonomi vardır (Özel, 2012: 65).

Harrod- Domar modelinin iki temel özelliği vardır. Bunlardan ilki, ekonomide tam kapasite sağlayacak büyüme hızını, mal ve hizmetler piyasası ve sermaye piyasası birlikte ele alındığında bulunur. Bu büyüme hızına “gerekli büyüme hızı” da denir. Bir ekonomide büyüme sürecinde herhangi bir nedenle gerekli büyüme hızı altında yada üstünde bir büyüme hızı gerçekleştiğinde ekonomi dengeli bir büyümeden uzaklaşmış olur. Gerekli büyüme hızının üstünde bir büyüme gerçekleşirse, toplam talep artışı toplam arz artışından daha hızlı artmakta ve üretim kapasitesi yetersiz kaldığı için enflasyonist baskılar oluşmaktadır. Tersisi durumda yani gerekli büyüme hızının altında bir büyüme yaşanırse toplam arz, toplam talepten daha hızlı artar ve üretim kapasitesi fazlası nedeniyle deflasyonist baskılar oluşmaktadır.

Harrod- Domar modelinin ikinci özelliği ise emek piyasasında tam istihdamı sağlayacak “doğal büyüme hızının” belirlenmesidir. Ancak ekonomide gerekli büyüme hızını ve doğal büyüme hızını birbirine eşitleyecek otomatik bir mekanizma bulunmamaktadır. Bu durumda gerekli büyüme hızı gerçekleştirilerek üretimde tam kapasiteye ulaşıldığı zaman, işsizliğin önlendiği ve tam istihdamın da sağlandığı anlamı çıkarılamamaktadır (Morgil, 1988: 121-122).

Harrod – Domar modelini formülleştirmek gerekirse;

İlk varsayım: $\Delta Y = (1/v)\Delta K$

$v = \Delta K / \Delta Y \implies$ Sermayenin hasılaya oranıdır. Sermayenin etkinliği v değişkeni ile gösterilmektedir.

Diğer bir varsayım ise sermaye birikiminin gelire dayalı olmasıdır. Tasarruf değişkeni: $S = sY$ şeklinde formüle edilir ve s değişkeni marjinal tasarruf eğilimini ifade eder. Sermaye birikimi finansmanı iç tasarruflardır. Bu şöyle formüle edilir: $S = I = \Delta K$

Bu değişkenler birinci denklemde yerine konulduğunda: $v\Delta Y = SY$ denkliği bulunur. Burdan yola çıkılarak büyüme oranı: $\Delta Y / Y = s/v$ olarak ifade edilir. Eşitlik yüksek büyümeye, yatırımın üretkenliği çoğaltılarak ve tasarruf oranının arttırılmasıyla erişilebileceğini vurgulamıştır. Ek olarak büyümeyi sermayenin çıktı düzeyinin fazla olması da daraltacaktır. Bu doğrultuda veri büyüme hızı sağlayabilmek adına daha fazla

yatırıma gereksinim duyulur. Böylelikle bir ülkede etkin olarak sermayeden yararlanıldığını v değişkeninin değerinin düşük olması gösterir.

Sonuç olarak Harrod- Domar modeli yatırımlar kanalıyla üretim ve gelirden yaşanacak artışlara dayalı olarak inşaa edilmiştir. Ayrıyetten büyüme ve sermaye ilişkisine değindiği için genel olarak modele gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler dahil edilmiştir (Köksal, 2016: 33-34).

1.4.5. Neoklasik Ekonomik Büyüme Teorisi

Harrod- Domar modeli gerek varsayımlarıyla gerek gelişmiş ülkeler dışında yer alan ülkelerin büyüme durumlarını açıklayamadığından ötürü eleştirilere maruz kalmıştır. Özellikle 1950’li yıllarda modelin eksikliklerini gidermek için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda tam rekabet koşullarının ve tam istihdamın egemen olduğu klasik iktisadi görüş benimsenmiştir. Üretim faktörlerinin, marjinal verimliliği üretimden aldıkları payları belirtmektedir. İkame durumu sermaye ve emek arasında geçerliliğini korur. Üretim faktörlerinde azalan verim yasası geçerlidir ve teknoloji dışsal olarak kabul edilmiştir. Bu görüşler literatürde “Neoklasik Büyüme Teorisi” yahut “Solow Büyüme Teorisi” diye adlandırılmaktadır. Modele, Solow ve Swan başta olmak üzere birçok iktisatçı katkıda bulunmuştur. (Özel, 2012: 66).

Neoklasik büyüme teorisinin esasları Solow’un 1956 yılında yayınladığı çalışmasında yer almıştır. Teorinin temel varsayımları:

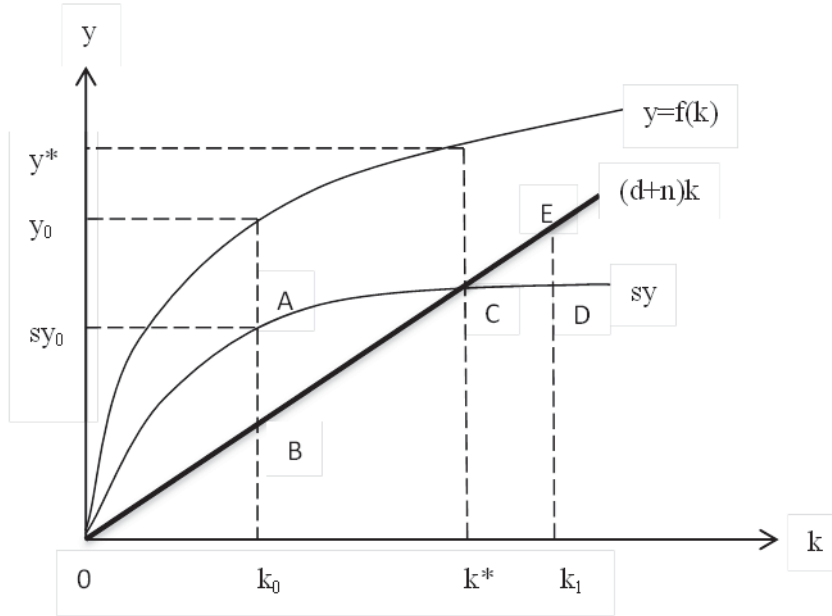
- Üretim teknolojisi; üretim fonksiyonunda ölçeğe göre sabit verim, üretim faktörlerindeyse ölçeğe göre azalan verim varsayımına dayanır.
- Modelde nüfus artış hızı sabit ve dışsal olarak kabul edilmiştir.
- Sabit büyüme hızına tasarruf oranındaki artışlar işlememektedir.
- Teknolojik gelişmeler dışsaldır.
- Devletin ekonomiye müdahalesi minimum düzeydedir.
- Üretimde beşeri sermaye verimliliği göz önünde bulundurulmamıştır.
- Kapalı bir ekonomi varsayılmaktadır.

Bu varsayımlarla oluşturulan modelde kişi başına sermaye, kişi başı üretim ve tüketim ile aynı doğrultuda değişme göstermektedir. Dengedeyken teknolojik ilerleme, kişi başı

gelir ve kişi başı tüketim artışıyla eşdeğer olmaktadır. Bu durum modelde dışsal olarak tutulan teknolojik ilerlemenin, kişi başı gelir artışı ve büyümeyi gerçekleştiren asıl unsur olduğunu göstermiştir. Bu doğrultuda gelişmiş ülke ekonomileri ile gelişmekte olan ülke ekonomilerinin yakınsanacağı hipotezi önem kazanmıştır (Atamtürk, 2007: 91).

Solow modelinde durağan durum, işçi başına sermayenin diğer bir ifadeyle işçi başına hasılanın değişmediği ve denge değerine ulaştığı durumdur. İşçi başına sermayenin(k) değişmemesi için sermayenin amortismanlar(d) ve nüfus artış hızıyla(n) aynı seviyede artış gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bu durum sonucunda işçi başına tasarruf tam olarak sermaye genişlemesine eşit olacaktır. Denklemden, $\Delta k = 0$ eşitliğinde $\Delta k = sy - (d + n)k$ durağan durum özelliği yerine konularak $sy = (d + n)k$ denklemi ve eşitliği elde edilmiş olur.

Şekil 5: Durağan Durum Dengesi

Kaynak: Güneş, (2012: 15).

Durağan durum düzeyini gösteren şekilde yapılan tasarruflar, amortisman ve işgücü artışı tam olarak karşılamaktadır. Şekilde C noktası durağan durum denge noktasıdır ve tasarruflar k^* oranını sabit tutmaya yetecek kadardır. k^* noktasının solunda k değerleri yani işçi başına sermaye değeri düşük olduğundan tasarruf, yatırım gereksinimi aşar. Böylece işçi başına sermaye ve işçi başına hasıla büyür ve durağan

durum noktasına doğru gidilir. Diğer taraftan k^* 'ın sağında k değerleri yüksek olduğundan tasarruf, yatırım gereksiniminden daha az olduğu için işçi başına sermaye ve işçi başına hasıla düşer. Böylece tekrardan durağan durum noktasına dönmüş olur. Dolayısıyla Solow, durağan durumda sadece dışsal teknolojik gelişmelerin uzun dönem büyüme hızını etkileyeceğini ve uzun vadede gelişmekte olan ülkelerin büyüme hızının gelişmiş ülkelere yaklaşacağını savunmuştur.

Yakınsama hipotezi, teknoloji düzeyinin bütün ülkelerde aynı düzeyde olduğu, teknolojinin sabit ve dışsal olduğu varsayımları doğrultusunda, uzun dönemde gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkelerin büyüme oranlarının birbirine yaklaşacağını ileri sürer (Aytaç ve Güran, 2010: 133). Ancak hipotez gerçek dünyada geçerlilik gösterememiştir. Asya kaplanları adı verilen birkaç ülke dışında gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler arasında oluşan gelir farklılıkları giderek fazlalaşmıştır. Ayrıca teknolojik ilerlemenin dışsal ve sabit olduğu varsayımı da geçerliliğini kaybetmiştir (Güneş, 2012: 16). Yakınsama Barro'ya göre şarta bağlanmıştır. Buda sadece birbirine yakın kurumsal şartları olan ülke grupları içinde kişi başı reel gelir düzeyinin uluslararası düzeylere yakınsamasıyla gerçekleşebilir.

Kamu harcamaları ve hükümet politikaları Neoklasik modelde büyümeyi etkilememektedir. Mankiw, Romer ve Weil (1992) sermayenin kapsamını genişleterek, ekonomik büyümede beşeri sermayenin de etkili olacağını vurgulamışlardır. Bu araştırmacılar elde ettikleri sonuçların, Solow' un görüşlerini desteklediğini ve ileri sürdükleri modelin ülkelerin kişi başı gelir farklılığının yaklaşık %80'ni hakkında bilgi verdiğini ifade etmişlerdir (Kar ve Taban, 2003: 148).

1.4.6. İçsel Ekonomik Büyüme Teorisi

Solow büyüme modelinde teknolojik yenilikler dışsal kabul edildiği için ekonomik büyümeyi tam olarak açıklayamamaktadır. Böylece ekonomik büyüme olgusunun ne durumda ortaya çıktığını, hangi politikaların etkisinde kaldığını açıklamaya çalışan yeni bir yaklaşımın oluşmasına zemin hazırlanmıştır. Paul Romer ve yeni klasik iktisat okulunun kurucusu olan Robert Lucas'ın savunuculuğunu üstlendiği 1980'li yılların son demlerinde ortaya çıkan alternatif büyüme teorisine, içsel büyüme teorisi denilmektedir (Ünsal, 2009: 616).

İçsel büyüme teorisi ilk defa 1986 yılında Paul Romer 'in yayınladığı bir makalesinde ortaya atılmıştır. Yeni teoride, Neoklasik teoriden farklı olarak üretim faktörlerinde sabit verimler yerine artan verimler kullanılıyordu. Romer 'in modelinde, yatırım ve üretim aşamasında fiziki ürünün yanında birde yeni üretim bilgisinin ortaya çıktığı varsayımı yer almaktadır. Yatırım ve üretim aşamasında ikincil ürün olarak çıkan bilginin, yalnızca o firmaya değil ekonominin tamamına verimlilik artışı sağladığı belirtilmiştir. Ekonomideki artan verimleri, diğer içsel büyüme modelleri kamu politikaları ve beşeri sermayeyle açıklamaktadır (Yülek, 1997: 1).

İçsel büyüme modelleri sınıflandırılırken iki türlü zorlukla karşılaşılır. İlki, sınıflandırmada çok çeşitli kategoriler kullanılmasıdır. İkincisi ise, modellerde ileri derecede matematiksel yöntemler kullanılmasıdır.

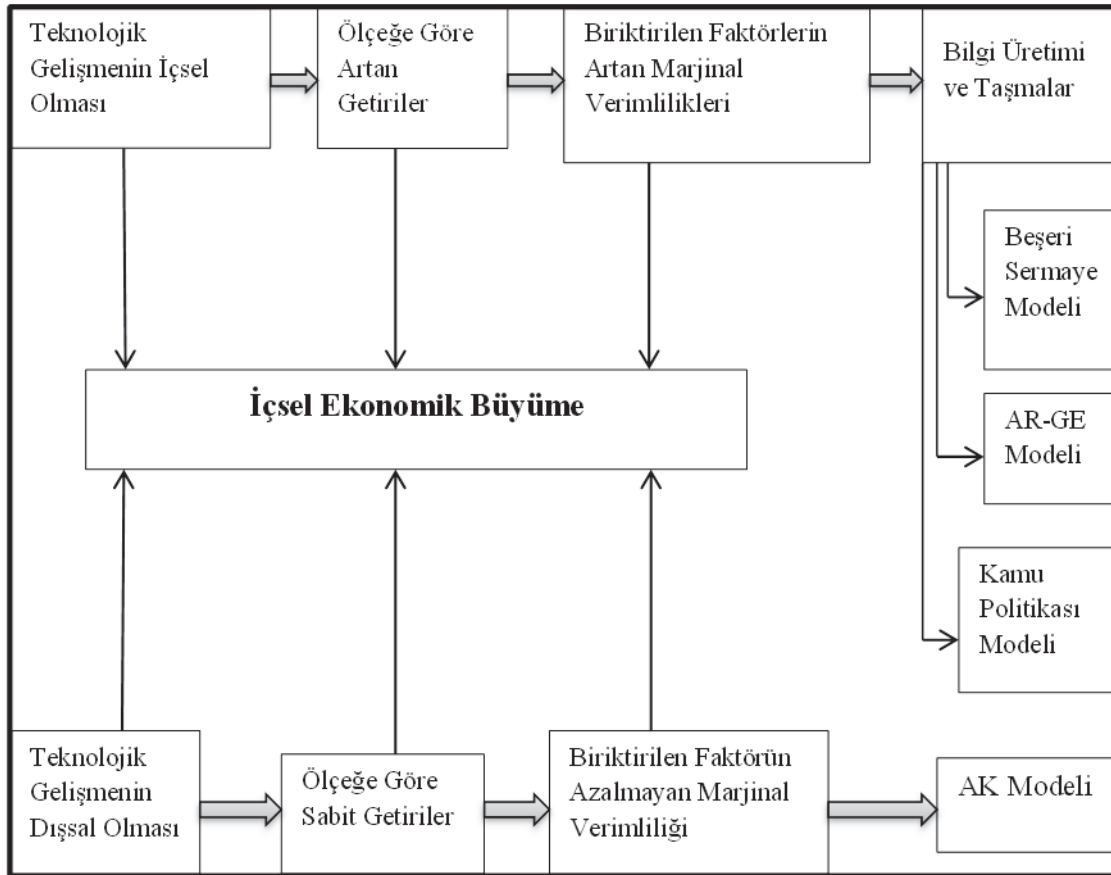
İçsel büyüme modelinin görüşlerinin benimsenmesindeki başlıca nedenler incelendiğinde, teknolojik gelişmelerin rolü ön plana çıkmaktadır. Bilgi ve teknoloji ilk olarak geleneksel büyüme modellerinde baz alınan girdi ve çıktıdan farklı analizlerin yapılmasına olanak tanımıştır. Ekonomik olarak geleneksel mallar rakiptirler yani; bir bireyin o malı kullanması başka bir bireyinde o malı kullanımını önlemektedir. Ancak rekabetçi piyasa koşullarında bilgi ve teknoloji kopyalanarak aynı anda birçok kişi tarafından kullanılmaktadır. Rekabetçi piyasa şartlarında gerçekleşen kırılmalarla eksik rekabet koşuluna geçmek yeni dönem içsel büyüme modellerinde çözüm olarak ifade edilmektedir.

İçsel büyüme modellerinin çalışma prensipleri ve teknolojik gelişmelerin ele alınış tarzları, bu modellerin sınıflandırılmasında etken rol oynamaktadır. Bu doğrultuda birinci grup modellerde dolaylı olarak teknolojik gelişme, diğer bazı etkenlerle alakalı ekonomik faaliyetlerin sonucu olarak meydana gelmektedir. Bu modellerde zaman içinde kendiliğinden oluşan teknolojik gelişme yaparak öğrenme, tasarruf, yatırım, kamu harcamaları ve beşeri sermaye gibi eylemlerin sonucunda gerçekleşmektedir. Buna ek olarak rekabetçi piyasa koşulları bu grup tarafından göz önüne alınmaktadır. İkinci grubun arasında fark oluşturan faktör, farklı bir sektör tarafından direkt olarak bu tür faaliyetlere yapılacak yatırımlarla teknolojik gelişmelerin sağlanacağı görüşünü benimsemesi ve eksik rekabet piyasasına dayalı olmasıdır. Bu modeller “AR-GE

temelli” yada “yenilik temelli” modeller olarak adlandırılmaktadır (Yardımcı, 2006: 100).

İçsel büyüme teorisinde yaparak öğrenme, fiziki ve beşeri sermaye birikimi ve de AR-GE faaliyetleri pozitif dışsallıklara sebep olmaktadır. Ayrıca teoride gelişmekte olan ülkeler açısından teknoloji transferlerini kolaylaştıran dış ticaret politikalarının büyümeyi hızlandıracağı ifade edilmektedir (Şengönül ve Tuncer, 2004:162). Dışa açık ekonomilerde, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, teknolojik gelişmeyi etkileme şekli ve gücü ile ilgili bir konu olarak ele alınmaktadır. İçsel büyüme modellerinin özellikle dikkat ettiği nokta yayımların sebep olduğu etkilerin verimlilik ve büyüme oranlarında uzun dönemde değişimlere yol açmasıdır. Yayımların yeniliklere öncü olması durumunda, bilginin transferi ve yaparak öğrenme mekanizmalarının ilerletilmesi umulmaktadır. (Ay ve Yardımcı, 2007: 101).

Şekil 6: İçsel Büyüme Modellerinin Türleri ve Varsayımları

Kaynak: Güneş, (2012: 17).

1.4.6.1. AK Modeli

AK modeli, Jones ve Manuelli(1990) ile Rebello(1991) tarafından ortaya çıkarılmıştır. AK modeli de tıpkı Neoklasik modelde geçerli olduğu gibi ölçeğe göre sabit getirileri benimsemiştir. Fakat Neoklasik büyüme modelinin, sermayenin azalan verimi görüşü yerine sermayenin sabit verimi görüşü benimsenmiştir (Sinay, 2010: 31).

Rebello büyümeyle alakalı çalışmasında ülkeler arasındaki büyüme oranı farklılıklarının ekonomik politikalarındaki farklılıktan ötürü olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, gelir vergisi uygulamalarındaki bir birimlik artış özel sektörün yatırım girişimlerini azaltır ve bu durumda sermaye birikimi ile büyümede devamlı bir geriye gitmeye sebep olur (Taşar, 2016: 7).

İçsel büyüme teorilerinin ilki ve en basit olanı AK modelidir. Modelde üretim fonksiyonu $Y = AK$ şeklinde oluşturulduğu için modele AK modeli denilmiştir. “A” ifadesi teknoloji düzeyini belirten pozitif bir sabittir. “K” terimi sermaye stokunu ifade etmektedir (Sinay, 2010: 32). Üretim miktarı ile sermaye stoku doğru orantılıdır. Tasarruf oranının (s) sabit olduğu, nüfus artışının olmadığı ve amortismanların olmadığı varsayılarak model basitleştirilmeye çalışılmıştır. Bu durumda tasarruflar sermaye stokuna yönelecektir. Sermaye stokundaki değişim, tasarruf oranıyla çıktı düzeyinin çarpına eşit olacaktır. $\Delta K = sY = sAK$ $\Delta K/K = sA$ Denklemde de görüldüğü üzere sermaye artış hızı tasarruf hızından etkilenmektedir. Üretim miktarı da sermaye ile doğru orantılı olduğu için üretim miktarı büyüme hızı $\Delta Y/Y = sA$ ile gösterilmektedir. Üretim miktarı tasarruf oranına göre belirlenecektir ve tasarruf oranı arttıkça üretim miktarı da artacaktır (Şahin, 2004: 13).

Büyümenin içselleştirilmesi için teknolojinin içselleştirilmesine gerek olmadığını Jones ve Manuelli (1990) ve Rebello (1991) çalışmalarında ifade etmişlerdir. Ölçeğe göre sabit getiri ve teknolojinin sabit olduğu durumda da sadece biriktirilen üretim faktörü yani toplam sermayenin marjinal veriminin azalmadığının, arttığı veya sabit kaldığı varsayımı doğrultusunda dahi içsel bir büyüme olgusunun oluşabileceğini ifade etmişlerdir (Sinay, 2010: 32).

1.4.6.2. Bilgi Üretimi ve Taşmalar Modeli

Neoklasik modele tepki olarak Paul Romer bilgi taşıma modelini ortaya koymuştur. Teknolojik gelişmeler Romer' in modelinde içsel olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda ölçeğe göre artan getirileri savunmuştur. Romer'e göre, yapılan yatırımlar teknolojiyi arttırmakta ve bu da, taşmalar sonucu bütün sektörler girdi oluşturmaktadır. Çünkü firmalar standart üretim faaliyetlerine devam ettikçe doğal olarak bilgi üretimi de gerçekleşecektir. Romer modelini oluştururken 1962'de Arrow tarafında ileri sürülen yaparak öğrenme fikrini benimsemiştir (Kamacı, 2012: 50).

Yaparak öğrenme; bireyler mal üretirlerken, ister istemez üretim sürecini iyileştirici yollar arayışına girerler. Dolayısıyla bilgi birikimi aleni çabalarla değil, klasik ekonomik eylemler sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte oluşan bilgi birikimi, yaparak öğrenme diye ifade edilmektedir. Teknolojik ilerlemede yaparak öğrenme kaynak kabul edildiği durumda bilgi birikimi derecesi, AR-GE faaliyetlerine özgülünen kaynakla değil, klasik ekonomik faaliyetler sonucu ne kadar yeni bilginin üretildiğiyle ilgilidir (Parasız, 2008: 179).

Yaparak öğrenme, kalite iyileşmesi ve üretim artışlarıyla maliyetlerin azalmasına sebep olmaktadır. Bilgi birikimi üretilen bilginin taşmalar sonucu diğer firmalara ve sektörler ulaştığını ifade etmiştir. Böylece bütün firmalarda verimlilik artış gözlenmektedir. Romer'e göre bilgi rekabet edilemeyen ve patentlenemeyen bir kamusal maldır. Bu yüzden bir firmaca üretilen bilgi taşmalar sonucu diğer firmalara ulaşmaktadır (Kamacı, 2012: 50).

1.4.6.3. Beşeri Sermaye Modeli

Beşeri sermaye bireylere özgü yeteneklerin toplamı olarak ifade edilebilir. Beşeri sermayeye sahip olmak öğrenmeyi gerekli kılar. Beşeri sermaye ile soyut bilgi arasında açık bir kavram farkı vardır. Beşeri sermaye kabiliyet, donanım, beceri ve bilgi gerektirir. Beşeri sermaye baz alınarak oluşturulan modellerde ölçeğe göre sabit getiri varsayımı yer almaktadır (Parasız, 2008: 179).

Robert E. Lucas (1988), ekonomik büyümlerin tek bir modelle açıklanmasının olanaksız olduğunu ifade etmiş ve dünya çapında yaşanan gelir farklılıkları ve büyüme

oranlarıyla uyumlu, durağan olmayan işlevsel herkes tarafında kabul gören bir model geliştirmek istemiştir. Lucas'ın beşeri sermaye modelinde, Neoklasik modelde olduğu gibi kapalı ekonomi, tam rekabet piyasası varsayımlarının kabul edildiği ve parasal öğelerin çözümleye dahil edilmediği ekonomik yapıda, fiziki sermaye(K) ve etkin emek (N^e) girdisinin çıktı(Y) seviyesini saptamakta olduğu belirtilmiştir: $Y = f(K, N^e)$.

Ortalama yetenek düzeyine (h) sahip N kadar işçinin olduğu ve bu işçilerin u kadar sürelerini cari üretim için tükettiği bir ekonomide etkin emek arzı $N^e = uhN$ şeklinde, çıktı fonksiyonu da $Y = f(K, uhN)$ şeklinde olmaktadır. Fonksiyondan da anlaşılabacağı üzere çıktı düzeyini ortalama yetenek düzeyi(h) ve çalışılan süre(u) çoğaltmaktadır. Ayrıca, beşeri sermaye birikimi sosyal bir olgu olarak kabul edildiğinden çalışmadan arta kalan süre(1-u) olarak değerlendirilmektedir.

$h(t) = h(t)\delta[1 - u(t)]$ Fonksiyonda eğer $u(t)=1$ olursa tüm zaman halihazır üretimi sağlamaya gitmekte, işçilere becerilerini geliştirmek için hiç vakit kalmamakta ve beşeri sermaye birikimi sıfır olmaktadır. $u(t)=0$ olduğu durumundaysa, tüm zaman becerileri geliştirmek için kullanılacağından beşeri sermaye birikimi en yüksek seviyeye ulaşacaktır. Bu farklı iki durum arasında var olan yetenek düzeyinde azalan getirilerin olmayacağı kabul edilmektedir.

Modelde beşeri sermaye çalışma dışı zaman ve okullaşma oranıyla ilişkilendirilmiştir. Ancak beşeri sermaye bunlara ek olarak çalışmaya içi faktör olan görev eğitimi, fiziki sermaye ve yaparak öğrenmeyle de ilişkilidir. Beşeri sermaye birikimi yaparak öğrenme modelinde üretimde harcanan zaman $u(t)$ fazlalaştıkça artarken, Lucas'ın modelinde ise, çalışma dışı zaman $1-u(t)$ fazlalaştıkça artış göstermektedir. Lucas modeli ile yaparak öğrenme modeli arasındaki uyumsuzluktan ve $1-u(t)+u(t)=1$ olması durumundan yola çıkarak beşeri sermaye birikimi denklemi $h(t) = \delta h(t)$ olarak elde dileyebilir. Denklemden de görüldüğü üzere beşeri sermaye birikiminin asıl kaynağı kendisidir. Ortaya çıkan bu yeni görüş Arrow'un (1994) "yeni bilgi, tek girdisi önceki bilgi olan üretilmiş mal"dır" şeklindeki ifadesiyle paralellik göstermektedir (Demir, 2002: 3-4).

Ülke ekonomilerinin gelişmesinde, beşeri sermaye birikimini özendirmek adına uygulanan yöntemler içinde eğitim ve teknolojiye yönelik politikalar önem arz eder ve bunlara yönelik yapılan politikalar birbirinden bağımsız olmamalıdır. Hükümetlerin

eğitim ve teknolojik alt yapıyı geliştirmeye dayalı yapacağı yatırımlar beşeri sermaye birikiminde olumlu izlenimlere sebep olacaktır ve ayrıca fiziki sermaye yatırımlarına kıyasla büyüme üzerinde daha fazla etki bırakacaktır (Kibritçioğlu, 1988: 225).

1.4.6.4. AR-GE Modeli

İcat ve yeniliklerle gelişim sağlayan teknoloji, içsel büyüme teorisinde içselleştirilmiş bir olgu olarak yer almakta ve ekonomik büyümeyi tetikleyen etki olarak da teknolojik rekabet savunulmuştur. Bu teoride beşeri sermaye birikimi, bilgi üretimi, AR-GE (Araştırma-Geliştirme) faaliyetleri, piyasa büyüklüğü ve teknolojik gelişme gibi etkenler ön plandadır. Schumpeter tarafından ortaya atılan yaratıcı yıkım görüşü benimsenmiştir. Bu görüşe göre, serbest piyasa ekonomisi altında yüksek rekabet durumunda firmalar devamlı kendilerini güncelleyerek yeni ürün ve üretim süreçleri geliştirmelilerdir aksi takdirde piyasadan yok olmaları kaçınılmazdır. Ekonomik büyüme modeline Schumpeter(1911) tarafından ilave edilen yenilik fikirleri, ilerleyen süreçte ilk olarak Romer (1989) daha sonra Grossman ve Helpman(1991) ile Aghion ve Howitt(1992) tarafından geliştirilmiştir. Bu iktisat adamları, teknolojik yenik için yapılacak AR-GE harcamalarındaki devamlı bir artışın ekonomik büyümede de devamlı bir artışa sebep olacağı görüşündedirler (Göçer, 2013: 218).

Romer 'in modelinde bilginin elde ediliş yöntemi diğer AR-GE modellerinden farklılık göstermektedir. Romer 'in modelinde bilgi, gayri ihtiyari bir şekilde üretim esnasında ortaya çıkan ikincil ürün şeklinde ifade edilmektedir. Oysa AR-GE modellerinde bilgi, tasarlanarak türetilmektedir.

AR-GE modellerinde, kar amacı güden firmalar için AR-GE faaliyetleri doğrultusunda oluşmuş yenilik ve teknolojik gelişmeler içsel büyümenin temel yapı taşı olarak düşünülmektedir. Çünkü yenilikler ve teknolojik gelişmeler ölçeğe göre azalan getirileri yok etmektedir. Yenilikler ve teknolojik keşifler; yeni tüketim ve üretim malları yada yeni ürün süreçleri gibi değişik şekillerde ortaya çıkmaktadır (Şen, 2007: 74).

AR-GE modelleri içinde en çok bilinen model, 1991 yılında Rivera–Batiz ve Romer' in ileri sürdüğü modellemedir. Bu modellemede ekonomik entegrasyon ile içsel büyüme teorisi arasındaki ilişkiyi bilgi ve teknolojiyi içselleştirilerek incelemişlerdir. Serbest piyasa koşulları, ekonomik dışsallıklar ve bilgi taşmalarının yer aldığı monopolcü

rekabet piyasasını benimsemişlerdir. Ayrıca modellemede iki gelişmiş ülkenin iktisadi bütünleşmesinin, uluslararası büyüme oranlarını devamlı arttıracakı ifade edilmiştir. Modelde ekonomik büyümenin kaynağı olan AR-GE faaliyetleri, iki model üzerinden incelemeye alınmıştır. Bunlar laboratuvar gereçleri ve bilgi temelli modellerdir. Serbest dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi bilgi temelli modelde süreklilik arz etmezken, tam entegrasyon durumunda laboratuvar gereçleri modelinde sürekli artış eğilimindedir. (Kamacı, 2012: 52).

Bir ekonomide beşeri kaynaklarlar hangi düzeyde AR-GE kesimine yöneltilip, yeni bilgi ve teknolojilerin üretilmesini sağlıyorsa, ekonomide de o düzeyde büyüme gerçekleşecektir.

Romer modelinin üç dayanak noktası vardır. Bunlar:

- 1) Teknolojik gelişme ekonomik büyümenin temelinde yer almaktadır.
- 2) Firmalar piyasa özendirmelerinden yararlanmak adına bilinçli olarak teknolojik ilerleme kararları alırlar.
- 3) Üretimde, standart üretim faktörlerinin kullanılması ile bilginin üretim faktörü olarak kullanılması arasındaki farklılıkların ciddi boyutta olmasıdır.

Bilgi üretim sürecinde tek seferlik maliyeti haricinde ne düzeyde kullanılırsa kullanılsın üretimde maliyet artışına yol açmaz. Modelde ortaya çıkan bu durum teknolojinin esas niteliğini belirtmektedir.

Modele göre ekonomide üç sektör olduğu varsayılmaktadır. Bunlar; nihai mal, ara malı ve AR-GE sektörüdür. Ayrıca nüfus ve işgücü arzının durağan olduğu benimsenmiştir.

İşgücü, tasarım üretiminde toplam beşeri sermaye ile fiziki sermayenin bu üretime özgülenen kesimi H_A kullanılmaktadır. Cobb-Douglas üretim fonksiyonu tarzında bir üretim fonksiyonu bulunmaktadır:

$$Y(H_Y, L, x) = H_Y^\alpha L^\beta \sum_{i=1}^{\infty} x_i^{1-\alpha-\beta}$$

Beşeri sermayenin(H) verimliliği üzerinde araştırma kesiminde bilimsel bilginin(A) yüksek olması pozitif izlenimler bırakmaktadır. Toplam tasarım stoku, tüm AR-GE kesiminde çalışanlar göz önüne alındığında şöyle formüle edilir:

$A = \delta H_A A$ H_A ; AR-GE kesiminde çalışan toplam beşeri sermayeyi ifade etmektedir. Eşitlikten yola çıkarak iki varsayım oluşturulmaktadır. İlk varsayım; yeni tasarım üretim düzeyi, daha fazla beşeri sermayenin AR-GE kesimine yönlendirilmesiyle artacaktır. İkincisi ise; AR-GE kesiminde çalışanların verimliliğini kapsamlı bir bilgi ve tasarım stoku arttıracaktır (Özer ve Çiftçi, 2009: 221-222).

Grossman – Helpman 1991 yılında teknolojik gelişmelerin iktisadi belirleyicilerini esas alan çalışmasında, küresel teknolojik rekabetin var olduğunu varsayarak evrimsel kıyaslamalı üstünlük kavramı çerçevesinde uluslararası ticaret ile büyüme ilişkisine değinmiştir. İktisadi birimlerin kar beklentisi doğrultusunda bilinçli davranışlar sergilemesi sonucunda içsel kabul edilen teknolojik yenilikler ortaya çıkar. Teknolojik yeniliklere ne ölçüde kaynak tahsisi yapılacağını kar beklentileri belirlemektedir. Modelde, AR-GE sonucu ortaya çıkan yenilikler sayesinde tek el karı elde edilir ve tasarruflarda AR-GE için harcanır. Ayrıca sermaye mallar ve beşeri sermaye varsayımları yoktur. Grossman – Helpman dış ticarete açık bir ekonomi üzerindeki büyümeyi incelemiştir. Onlara göre büyüme tesadüfi bir olay değildir, hükümet politikaları dahil birçok bilinçli davranış sonucu ortaya çıkmaktadır.

Uzun dönem büyümenin nedenleri ile aynı zamanda ama farklı ülkelerde ve aynı ülkede ama farklı zamanlarda gerçekleşen büyüme hızlarındaki farkların nedenlerini Neoklasik genel denge analiziyle açıklamaya çalışmışlardır. Grossman- Helpman modelinde, teknolojinin biri tarafından kullanımı başkaları tarafından kullanımına engel değildir, yani teknoloji kullanım engeli olmayan bir maldır. Ancak teknoloji erişimi patent yoluyla kısmen kısıtlanabilir.

Modelde uzun dönemde ekonomik büyümenin süreklilik göstermesi büyümeyi sağlayan üç temel etkene bağlanmıştır. Bunlar; geleneksel faktör birikimi, teknolojik yenilikler sonucu büyüme ve gelişmekte olan ülkelerin teknoloji transferidir. Grossman- Helpman modeline göre, teknolojik yenilikten kaynaklanan verimlilik artışı uzun dönemli büyümenin kaynağıdır (Güarak, 2016: 129-135).

Aghion- Howitt içsel büyüme için yaratıcı yıkım görüşünü kullanmışlardır. Yani; ortaya çıkan her yeniliğin eski teknolojiyi geçersiz kıldığı fikri benimsenmiştir. Yapılan yeniliğin önemini, AR-GE eylemlerini gerçekleştiren firmalar değil, üretimde girdi

olaraktan kullanan monopolcü firmaların karlılığı göstermektedir. Modele göre, yenilik yapılan ülkelerde teknoloji artışı ortaya çıkarken, yenilik yapılmayan ülkeler teknoloji sınırının altında kalmaktadır. Aghion- Howitt modelinin temel unsuru, AR-GE faaliyetleri sonucunda ürünlerin niteliğini geliştiren teknolojik yeniliklerdir. Bu durum sosyal refahı maksimize etmektedir (Kamacı, 2012: 52).

1.4.6.5. Kamu Politikası Modeli

İçsel büyüme modelleri içinden kamu politikası modeli, 1990 yılında Barro'nun ortaya attığı bir modeldir. Kamu politikaları modelde bariz bir şekilde üretim girdisi olarak yer almaktadır. Ayrıca devlet müdahalelerinin en uygun büyüme oranını yakalamak için zorunlu olduğu görüşü de yer almaktadır.

Barro, modelini basitleştirmek adına devletin tek gelir unsuru olarak gelir vergisi, tek gider unsuru olarak da kamu malı üretimi varsayılmış ve bütçenin her zaman denk olduğunu savunulmuştur. Kamu malı üretim seviyesi sermaye stokuna bağlanmıştır. Özel yatırımlar ilk olarak sermaye stokunu artırır. İkinci olarak ise, dolaylı yoldan artan vergi gelirleriyle denk bütçe vasıtasıyla kamu malı üretimini arttırmaktadır. Özel yatırımların bu katkısı pozitif dışsallığa sebebiyet verir ve büyüme olgusu içselleştirilmektedir. Böylelikle ekonomiye özel yatırımların iki yönden katkısı bulunmaktadır. (Yülek, 1997: 10).

Barro hükümetlerin politika yapmaktaki amaçlarının doğrudan büyüme performansları üzerinde etkili olduğu görüşünü savunmaktadır. Örneğin; kar amacıyla hareket etmeyen iyimser bir hükümet politikası, büyüme ile refah olgusu üzerinde olumlu etkiler yaratırken, siyasal çıkar amaçlı uygulanan kötü bir hükümet politikası ise olumsuz etkiler yaratacaktır (Şen, 2007: 73).

BÖLÜM II: TÜRKİYE’DE DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

2.1. Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Bir ülkede üretim kapasitesinde bir önceki döneme kıyasla meydana gelen artışlar o ülkenin ekonomik büyüme hızını gösterir. Ülkeler ekonomik büyümeyi gerçekleştirerek refah artışını sağlamak isterken kaynak kıtlığı yaşarlar ve durumda dışardan kaynak sağlama yoluna yönelmektedirler. Dolayısıyla günümüzde ülkelerin birbirleriyle olan etkileşimlerinin başında dış ticaret yer almaktadır. Ekonomik büyümeyi tetikleyen bir mekanizma olarak savunulan dış ticaret, klasik iktisatçılardan günümüze kadar üzerinde tartışılan, modeller geliştirilen bir konu olmuştur (Şahin ve Durmuş, 2018: 1114).

Serbest ticaret koşullarıyla dışa açılmanın karşılaştırmalı üstünlükler teorisi, rekabet imkanları, bilgi ve teknoloji transferi gibi nedenlerle büyümeyi arttırdığı ileri sürülmüştür. Dış ticarete liberalleşmenin en önemli unsuru dışa açıklıktır. OECD’ye göre dışa açık ekonomiler, dışa kapalı ekonomilere göre daha başarılıdırlar ve dış ticarete serbestleşme ile birlikte ekonomik büyümede artış yaşanacaktır.

Dışa açıklık terimi, ihracat ile ithalat rakamlarının toplamının GSYH’ ya oranı olarak ifade edilmiştir. İhracat ve ithalat toplamı da dış ticareti ifade etmektedir. Bir ülke için ihracat, yurtiçi üretimin dışarıya açılmasıyla ülkeye gelir kapısı oluşturmaktadır. Dış ticaretin ekonomik göstergeler ve uluslararası kuruluşlar arasındaki öneminin artırılması açısından, ihracatın ithalat miktarından fazla olması olumlu etki yapmaktadır (Şahin, 2004a: 6).

Büyümenin esas belirleyicisi olarak, 1960’lı yıllarda dış ticaret benimsenmiş ve ihracata dayalı ticaret politikaları uygulanmıştır. Fakat dış ticaret, modern büyüme teorilerinde büyümenin çeşitli kaynaklarından yalnızca biri olarak görülmüştür. Genel olarak bakıldığında dış ticaret ile büyüme arasında iki taraflı bir ilişki söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, dış ticaret büyüme üzerinde etki yaratırken büyüme de dış ticaret üzerinde etki yaratmaktadır (Gül, Kamacı ve Konya, 2013: 3).

İhracata dayalı büyüme modelinin büyümeye etkileri şu şekildedir (Uçan ve Koçak, 2014: 52):

- Dışa açılan firmalar ihracatla beraber büyük çaplı ekonominin fiyatlarından fayda sağlama imkanı elde edecektir. Üretim maliyetlerinde düşüş olacak ve verimlilik artışı yaşanacaktır. Verimlilik artışı da dış ticaret kazancına sebep olacaktır.
- Kısıtlı olan iç piyasadan geniş dış piyasalara geçiş yapmak verimliliğin akabinde teknolojik gelişmeyi ve ihracat bölüşümünün ülkeler arasında gerçekleşmesini sağlayacaktır.
- Firmalar arasında bulunan rekabeti canlandıracaktır.
- Döviz gelirlerinde artış sağlayarak dış ticaret hadlerinde iyileşmeye neden olur.
- Fayda ve maliyet unsurları ile dış ticaret, dış ekonomik dengeyi ve büyümeyi ileriye yönelik olarak etkisi altına alacaktır.

Dış ticarete serbestleşmenin yaygınlaşmasıyla 1947 tarihinde imzalanan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması(GATT) ile 1995’de hizmete başlayan Dünya Ticaret Örgütü(DTÖ), uluslararası ticaretin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Türkiye 1953 yılında GATT’nı onaylamış ve akabinde 1963 yılında Avrupa Ekonomi Topluluğuna(AET) tam üyelik için Ankara Antlaşmasını imzalamıştır. Türkiye bu anlaşmalar ve aldığı 24 Ocak 1980 kararlarıyla dışa yönelik ticarete serbestleşmeye geçerek ihracata dayalı büyüme politikasına hız kazandırmıştır. Bu doğrultuda serbest dış ticaretin Türkiye ekonomisindeki önemi giderek artmıştır (Pata, 2017: 120). 1980’ den itibaren Türkiye ekonomisi uluslararası ticaretinde liberalleşme sürecine geçmiştir ve daha önce uygulanmakta olan içe dönük ithal ikamesine dayalı politika yerine dışa dönük ihracata dayalı politikalar uygulanmaya başlanmıştır (Hüseyini, 2012: 2).

2.2. İhracat İşlemleri

İhracat yönetmeliğine göre ihracat, bir malın geçerli ihracat mevzuatı ve gümrük mevzuatına özgün olarak Türkiye Gümrük Bölgesi dışarısına yada serbest bölgelere çıkarılmasıdır. Bakanlıkça belirtilen sair çıkış işlemleri de ihracat sayılmaktadır.

İhracatçı olarak nitelendirilebilmek için ihraç edilecek mala ilişkin İhracatçı Birliği Genel Sekreterliğine üye olmak, vergi numarası bulunan gerçek yada tüzel kişi olmak gereklidir. Ayrıca tüzel kişiliği olmadığı halde geçerli mevzuat hükümlerinin sağladığı

hukuki tasarruf yapabilme izni verilen, ortaklıklara da ihracatçı denilmektedir. İhracatçıların ihracat birliğine üye olmaları zorunludur (Çelik, Kalaycı ve Sandalcılar, 2016: 113).

Uluslararası anlaşmalar, kanunlar ve kararnameleri gereği bazı malların ihracatı yasaklanmıştır.

Tablo 1: İhracatı Yasak Olan Mallar

MADDE	YASAL DAYANAK
1-Kültür ve tabiat varlıkları (Eski eserler)	23/07/1983 tarih ve 18113 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 2863 sayılı “Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu”
2-Hint keneviri	24/06/1933 tarih ve 2435 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 2313 sayılı “Uyuşturucu Maddelerin Murakabesi Hakkında Kanun”
3-Tütün tohumu ve fidesi	04/12/2002 tarih ve 24956 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan “Tütün Üretimi, Üretici Tütünlerinin Pazarlanması, İç ve Dış Ticareti, Denetimi ve Tütün Eksperliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik”
4-İhracı ön izne bağlı mallar listesinde yer alan türler hariç bütün av ve yaban hayvanları (canlı ve cansız olarak ve tanınabilir en küçük parçaları ile bunlardan mamul konfeksiyon)	13/4/1990 tarih ve 20491 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 08/03/1990 tarih ve 90/234 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı
5-Ceviz, dut, kiraz, armut, erik, porsuk, dışbudak, karaağaç ve ıhlamur adlı ağaç türlerinin kütük, tomruk, kereste, kalas ve taslak olarak ihracı	11/05/1974 tarih ve 14883 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 24/4/1974 tarih ve 7/8186 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı
6-Doğadan toplanan doğal çiçek soğanları	06/01/1996 tarih ve 22515 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 95/7623 sayılı İhracat Rejimi Kararı
7-(Değişik 10/11/2010 -27755 RG) Odun	06/01/1996 tarihli ve 22515 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 95/7623 sayılı İhracat Rejimi Kararı
8-Sığla (liquidambar orientalis)	06/01/1996 tarih ve 22515 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 95/7623 sayılı İhracat Rejimi Kararı
9-Yalankoz (pterocarya carpinifolia)	06/01/1996 tarih ve 22515 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 95/7623 sayılı İhracat Rejimi Kararı
10-Datça hurması (Phoenix the ophrasti crenter)	06/01/1996 tarih ve 22515 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 95/7623 sayılı İhracat Rejimi Kararı
11-Zeytin (tescili yapılmış ve Milli Çeşit Listesi’nde yayımlanmış olan çeşitlerinin yurt içinde sertifikalandırılmış olanları hariç), incir (tescili yapılmış ve Milli Çeşit Listesi’nde yayımlanmış olan çeşitlerinin yurt içinde sertifikalandırılmış olanları hariç), fındık, antep fıstığı, asma (sultani çekirdeksiz) fidanları (Değişik 17/05/2011-27937 RG)	06/01/1996 tarih ve 22515 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 95/7623 sayılı İhracat Rejimi Kararı
12- (Değişik 19/09/2009-27354 RG) Salep (toz, tablet ve her türlü formda)	06/01/1996 tarih ve 22515 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmış bulunan 95/7623 sayılı İhracat Rejimi Kararı

Kaynak: Ticaret Bakanlığı, ihracat tebliğleri.

İhracatçı iş kolları Türkiye genelinde 24 başlık altına alınmıştır:

1) Ağaç	13) Kimyevi Maddeler
2) Canlı Hayvan	14) Konfeksiyon
3) Çimento	15) Kuru Meyveler
4) Değerli Maden ve Mücevherat	16) Maden
5) Demir Çelik	17) Makine ve Aksamaları
6) Demir ve Demir Dışı Metaller	18) Meyve Sebze Mamulleri
7) Deri	19) Süs Bitkileri ve Mamulleri
8) Elektrik- Elektronik	20) Taşıt Araçları
9) Fındık	21) Tekstil
10) Gemi ve Yat	22) Tütün
11) Halı	23) Yaş Meyve Sebze
12) Hububat	24) Zeytin- Zeytinyağı

İhracatçıların, ihracat işlemlerine başlayabilmesi için İhracat Birlikleri Genel Sekreterliğinden aldıkları onaylı gümrük beyannamesini ihracat işleminin gerçekleştirileceği gümrük idaresine iletmeleri gerekmektedir (Kaya, 2017: 171).

Ödeme şekillerine bağlı olarak ihracat sınıflandırılmıştır:

❖ **Konsinye İhracat:** Dış alıcılara, komisyonculara veya ihracatçı firmanın yurtdışı şubelerine kesin satış işlemi daha sonra gerçekleştirilmek üzere mal sevk edilmesidir. İlişkili İhracatçı Birliği Genel Sekreterliğine konsinye ihracat başvurusu yapılmaktadır. Kesin satış faturası düzenlenmeden gönderilen mallar gönderildikleri ülkede satıldıkça, satılan kısım için ihracatçı tarafından ticari fatura düzenlenir. Konsinye olarak sevk edilen malların kesin satış işlemi gerçekleştikten sonra ihracatçı, 30 gün içinde kesin satış faturası ile lazım olan diğer belgeleri onay alınan İhracatçı Birlikleri Genel Sekterliği ile aracı bankaya bildirir. Bir yıllık zaman zarfı içerisinde konsinye olarak sevk edilen malın kesin satış işleminin gerçekleşmesi zorunludur. Bu süre gerekli görüldüğü takdirde en fazla 2 yıl daha uzatılır. Eğer mal verilen süre içinde satılmazsa malın gümrük mevzuatı doğrultusunda ülkeye geri getirilir.

❖ **Ticari Kiralama Yoluyla Yapılacak İhracat:** Malların geçici bir süreliğine kira bedeli karşılığında gümrük bölgeleri dışına çıkarılmasıdır. Bu ihracat türüne

ilişkin tebliğ 2008 yılında yürürlükten kaldırıldığı için bu şekilde gerçekleştirilecek ihracat gümrük mevzuatı kurallarına bağlıdır (Çelik, Kalaycı ve Sandalcılar, 2016: 117-118).

- ❖ **Ön İzne Bağlı İhracat:** Uluslararası antlaşmalar, kanunlar ve söz konusu mala ilişkin mevzuatlar gereği ihracatı belirli bir merciin ön iznine bağlı mallarda yapılan ihracattır.
- ❖ **Transit Rejimi:** Transit rejimi hükümleri; serbest dolaşım kapsamına alınmamış eşya ile ihracata dair gümrük işlemleri gerçekleşmiş eşyanın, ithalat vergileri ve dış ticaret politikası tedbirlerine bağlı olmaksızın gümrük denetimi altında Türkiye Gümrük Bölgesi içerisinde bir noktadan diğer bir noktaya ulaştırılmasına bağlıdır. Türkiye Gümrük Bölgesi içerisinde transit rejimine bağlı eşya Türkiye’den yabancı ülkeye ve iç gümrükten diğer bir iç gümrüğe yada yabancı ülkeden yabancı ülkeye, yabancı ülkeden Türkiye’ye nakledilmektedir. Transit geçen taşıtlar ve serbest dolaşıma dahil edilmemiş eşyalar transit geçişleri esnasında gümrük vergisi kapsamına alınmaz. Fakat transit eşyalara uygulanan antrepo, mühürleme, yükleme ve boşaltma gibi eylemler karşılığında bedel talep edilir (Kaya, 2017: 176-177).
- ❖ **Kayda Bağlı İhracat:** Gümrük beyannamelerinin, malın ihracatından evvel İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği tarafından kayıt altına alındığı bir ihracat çeşididir. İhracat Yönetmeliğinde yer alan kayda bağlı ihracat listesinde bulunan malların ihracatı kayda bağlı yapılır. İhracatçı birliklerince kayıt meşruhatı düşülerek tasdik edilmiş gümrük beyannamesiyle, ihracatçılar 30 gün içinde ihracatın yapılacağı gümrük idaresine başvururlar.
- ❖ **Bedelsiz İhracat:** Yurtdışına mal çıkarılırken karşılığında bir bedel alınmaksızın yapılan ihracat şeklidir. Örneğin; gerçek veya tüzel kişilerce götürülen yada gönderilen hediyeler, afet durumlarında gönderilen insani yardım malzemeleri ile kamu kurum ve kuruluşları, belediyeler ve üniversitelerin görevleri yada anlaşmalar gereği gönderecekleri mallar ve taşıtlar bedelsiz ihracat kapsamında değerlendirilmektedir (Çelik, Kalaycı ve Sandalcılar, 2016: 115-119).
- ❖ **İthal Edilmiş Malın İhracı:** Gümrük mevzuatı gereğince yeni veya daha önceden kullanılmış malın ihracı genel esaslar doğrultusunda gerçekleştirilir.

Ancak gümrük mevzuatı, yatırım ve ihracatı destekleme mevzuatları gereğince yapılan iade (malın geldiği yere geri gönderilmesi) hükümleri saklıdır (Resmi Gazete, İhracat Yönetmeliği, 2006: 4).

- ❖ **Serbest Bölgelere Yapılacak İhracat:** Serbest bölgeler, ticari faaliyetlere geniş teşviklerin sağlandığı, hukuki ve idari sınırlamaların mali, iktisadi ve ticari açıdan uygulanmadığı yada kısmi olarak uygulandığı bölgelerdir. Serbest bölgelerde faaliyette bulunmak için faaliyet ruhsatı alınmış olması gerekmektedir. Türkiye’deki serbest bölgelerde üretim, alım-satım ve hizmete dair her tarz faaliyetler gerçekleşmektedir. Bu bölgelerde faaliyet gerçekleştirebilmek için yapılan nihai değerlendirme yetkisi Serbest Bölgeler Genel Müdürlüğüne aittir (Kaya, 2017: 178). Türkiye’de serbest bölgeler; dış ticareti fazlaştırmak, firmaları ihracata yönlendirmek, ihracata özgü yatırım ve üretimi özendirmek ve doğrudan yabancı yatırımlar ile ülkeye teknoloji girişini artırmak hedefiyle oluşturulmuşlardır. 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanunda, “Serbest bölge ile Türkiye’nin diğer yerleri arasında yapılacak ticaret, dış ticaret rejimine tabidir, serbest bölgeyle diğer ülkeler ve serbest bölgeler arasında dış ticaret rejimi uygulanmaz” kararı bulunmaktadır. Dolayısıyla yurtiçinden serbest bölgelere yönelik olarak gerçekleştirilecek muameleler ihracat rejimine, serbest bölgelerden yurtiçine yönelik muameleler de ithalat rejimine tabi tutulur (Danacı ve Koçtürk, 2017: 357).

İhracat, bir ülke ekonomisi için büyük önem arz etmektedir. İhracatta meydana gelen artışlar ekonomide faktör verimliliği artışına neden olmaktadır. Ayrıca ölçek ekonomilerin ile pozitif dışsallıklardan sağlanan kazançlar artar, ülkeye döviz girişini sağlar ve ara ve yatırım mallarının ithalatının kolaylaştırır. İhracat artışı kapasite kullanım oranını artırır ve böylece ortalama birim maliyetlerde azalma olur. Teknolojik gelişmelere yönelik politikalar uygulanması teşvik edilir. Mal ve hizmet ihracatındaki artışlar, yeni iş olanakları doğurur ve işsizliği azaltma yönünde eğilim gösterir. İşbölümü ve kaynak dağılımında etkinliği sağlayarak ülke refahına olumlu etki yapmaktadır. İhracatta gerçekleşen artışlar dış ticaret açığının azalmasına neden olur (Acaravcı ve Kargı, 2015: 2). İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki tek yönlü nedensellik ilişkisi “ihracata dayılı büyüme” olarak adlandırılmıştır. Bu teoriye göre,

ekonomik büyümenin temel nedeni olarak ihracat artışı gösterilmiştir (İzgi ve Yılmaz, 2018: 55).

İhracatın ülke ekonomisine olumlu katkıları olduğu kadar riskleri de söz konusudur, Türkiye İhracatçıları Meclisi (2014) ve bu riskleri şu şekilde sıralamıştır (Bağırtan, 2018: 37-38):

- Dış piyasada satışlar istenilen miktarın altında kalabilir veya beklenenin üstünde rekabet gerçekleştirebilir. Bu durum ticari beklentiye etki edebilir.
- İhracattaki en büyük risk paranın tahsil edilememesidir. Dış pazarlara bağımlı firma için bu durum geri dönüş riski yaratabilmektedir.
- Döviz kurlarında oluşan dalgalanmalar üretimde ve ihracatta kar oranlarını indirgeyip zayıflığa yol açabilmektedir.
- İhracatın, ihracat yapılan ülkenin siyasi ve ekonomik durumuna bağlı olması, diğer bir risk unsurudur.
- Uluslararası ticaret kuralları doğrultusunda gerçekleşen ihracat ve ithalatta oluşan riskleri azaltmak adına bu kuralların, risk oluşumunu önleyebilecek düzeyde uygulanması gereklidir.
- Uluslararası pazarlarda ihraç ürünü beğenilmeyebilir ya da ürünü pazara adapte etmek maliyetli veya olanaksız olabilmektedir.
- Uluslararası ticarete taraflar arasındaki uzlaşmazlığın giderilmesi zorlayıcı olabilmektedir.

Tablo 2: Türkiye'nin İhracat Rakamları ve Mal Ticareti Büyümesi

	2017	2018	2019
İHRACAT (MİLYAR \$)	164,6	176,9	180,5
MAL TİCARETİ BÜYÜMESİ (%)	10,2	7,5	2,0

Kaynak: Türkiye İhracatçıları Meclisi, İhracat 2020 Raporu.

Türkiye'nin ihracatı 2017 yılında %10,2 oranında büyüme göstererek 164,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında ise %7,5 oranına gerilemesine rağmen ihracat bir önceki yıla göre artmış ve 176,9 milyar dolara ulaşmıştır. 2019 yılında ise mal

ticareti büyümesi daha da gerileyerek %2 oranında gerçekleşmiştir. Ancak ihracatımız 180,5 milyar dolara ulaşarak Cumhuriyet tarihinin rekorunu kırmıştır.

Tablo 3: 2019’da En Çok İhracat Yapan İlk 5 Sektör

Sektör	2018	2019	DEĞ.
Otomotiv Endüstrisi	31,6 milyar \$	30,6 milyar \$	%-3,1
Kimyevi Maddeler ve Mamulleri	17,3 milyar \$	20,6 milyar \$	%18,6
Hazır Giyim Ve Konfeksiyon	17,6 milyar \$	17,7 milyar \$	%0,4
Çelik	15,5 milyar \$	13,9 milyar \$	%-10,6
Elektrik Elektronik	11,3 milyar \$	11,2 milyar \$	%-0,5

Kaynak: TİM.

Sektör bazında 2018 yılında en çok ihracat yapan ilk 5 sektör; otomotiv endüstrisi, kimyevi maddeler ve mamulleri, hazır giyim ve konfeksiyon, çelik, elektrik-elektronik sektörleri olmuştur. 2019 yılında bir önceki seneye göre otomotiv endüstrisi(%-3,1), çelik(%-10,6) ve elektrik-elektronik(%-0,5) sektörlerinde azalma yaşanmıştır. Kimyevi maddeler ve mamulleri sektöründe ise %18,6 oranında gerçekleşen artışla 20,6 milyar dolarlık ihracat yapılmıştır (Türkiye İhracatçılar Meclisi, İhracat Raporu 2020: 16). Üretim ve dış ticaret dengesi için önemli bir paya sahip olan bu sektörlerde yaşanan mikro gelişmeler ve sektörlerin makro gelişmelere karşı geliştirdikleri uyum çabaları da dış ticaret dengesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Yükseler ve Türkan, 2006: 6).

Tablo 4: En Fazla İhracat Yapılan İlk 10 Ülke

ÜLKE (BİN \$)	2018 1-31 MART	2019 1-31 MART	DEĞ. %
ALMANYA	1.474.696	1.334.979	-9,5
BİRLEŞİK KRALLIK	1.029.043	849.119	-17,5
İTALYA	954.709	832.112	-12,8
İSPANYA	709.204	763.261	7,6
FRANSA	688.281	685.076	-0,5
ABD	697.964	668.909	-4,2
IRAK	637.181	628.721	-1,3
İSRAİL	387.631	449.373	15,9
HOLLANDA	488.904	403.058	-17,6
ROMANYA	357.429	387.237	8,3

Kaynak: Türkiye İhracatçılar Meclisi 2019, Erişim Tarihi: 20.04.2019

TİM tarafından derlenen mart ayı yıllık ihracat rakamlarına göre Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı 10 ülkenin başında Almanya ve İngiltere yer almaktadır. Mart ayı ihracat rakamlarına göre, bir önceki yılın aynı ayındaki ihracat oranlarına bakıldığında en fazla Hollanda ile olan ihracatımız yüzde 17,6 oranında gerilemiş, İsrail ile olan ihracatımız ise yüzde 15,9 oranında artış göstermiştir.

2.3. İthalat İşlemleri

İthalat, bir malın geçerli ithalat mevzuatı ve gümrük mevzuatına özgün olarak Türkiye Gümrük Bölgesi içerisine başka ülkelerden veya serbest bölgelerden mal sokulmasıdır. Bakanlıkça belirtilen sair giriş işlemlerinin geneli de ithalat olarak adlandırılmaktadır.

Ülkede ithalat yapabilecek olanlar, vergi numarası bulunan gerçek veya tüzel kişiler ile tüzel kişilik statüsü bulunmasa bile yürürlükteki mevzuat hükümleri gereğince hukuki tasarruf yapma hakkı tanınan kişiler ortaklıklardır. İthalatçıların yaptıkları ithalatlarda vergi numarasına sahip olmaları zorunlu bir durumdur. Bu durumun istisnaları ise; özel anlaşmaya dayanan ithalat, kitap ve diğer yayınların ithalatı, Türkiye'de açılan uluslararası fuar ve sergilerde Ekonomi Bakanlığınca perakende satışına izin verilen malların ithalatıdır (Çelik, Kalaycı ve Sandalcılar, 2016: 122).

İthalat, ihracattan farklı olarak ülke ekonomisi üzerinde olumsuz etliler sergiler. Çünkü ithalat ülkeden döviz çıkışına neden olur ve yerli üretici yerine yabancı üreticinin ürünleri tercih edildiğinden ülkenin yerli üretimine zarar vermektedir (Kaya, 2017: 222).

Uluslararası anlaşmalar kanun ve kararnameler gereği bazı malların ithalatı yasaklanmıştır.

Tablo 5: İthalı Yasak Olan Veya İthaline İzin Verilmeyen Eşya ve İlgili Mevzuat

Bazı boyar maddeler	Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından her yıl yayımlanan "Bazı Boyar Maddelerin İthaline İlişkin Tebliğ" eki 2 sayılı listede yer verilen maddelerin ithali yasaktır.
Kimyasal Silahlar Sözleşmesi ekinde yer alan I ve II sayılı liste kapsamı kimyasal maddeler	Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından her yıl yayımlanan "Kimyasal Silahlar Sözleşmesi Ekinde Yer Alana Kimyasal Maddelerin İthaline İlişkin Tebliğ" eki I sayılı listede yer alan maddeler ile II sayılı listede kayıtlı kimyasal maddelerin Sözleşmeye taraf olmayan ülkelerden ithalatı yasaktır. (Ek I'de yer alan maddelerin araştırma, tıbbi, farmasötik veya koruyucu amaçlarla Sözleşmeye taraf ülkelerden yapılacak ithalatı izne tabidir.)
Bazı atık ve maddeler	Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından her yıl yayımlanan "Çevrenin Korunması Yönünden Kontrol Altında Tutulan Madde ve Atıklara İlişkin Tebliğ" eki "İthalı Yasak Atık ve Maddeler" listesi kapsamında yer alan eşyanın ithalatı yasaktır.
Esrar ve Müstahzar Afyon	2313 sayılı Uyuşturucu Maddeleri Murakabesi Hakkında Kanun ve 1961 sayılı Uluslararası Uyuşturucu Maddeler Tek Sözleşmesi hükümleri çerçevesinde esrar ve müstahzar afyonun ithalatı yasaktır.
İpekböceği Tohumu	Tarım ve Köy İşleri Bakanlığınca görülecek ihtiyaç üzerine verilecek ithal İpek Böceği tohumunun ithali 859 sayılı "İpek Böceği ve Tohumu Yetiştirilmesi ve Muayene ve Satılması Hakkında Kanun'a göre (Tarım ve Köy İşleri izinleri hariç) yasak bulunmaktadır.
Zirai amaçlı kullanılan her türlü toprak, yaprak, sap, saman, ot ve tabi gübre	Zirai Karantina Yönetmeliği hükümleri çerçevesinde, kültür ortamı torf ve perlit hariç olmak üzere, zirai amaçla kullanılan her türlü toprak, yaprak, sap, saman, ot ve tabi gübrenin ithalatı yasaktır.
Oyun alet ve Makinaları	1072 sayılı "Rulet, Tilt, Langirt ve Benzeri Oyun Alet ve Makinaları Hakkında Kanun" hükümleri çerçevesinde rulet, tilt, langirt ve benzeri baht ve talihe bağlı veya maharet isteyen otomatik ve yarı otomatik el ve ayakla kullanılan oyun alet ve makinalarının ithalatı yasaktır.
Yasalara aykırı olarak bir fabrika veya ticaret markasını ve yahut ticaret unvanını taşıyan ürünler	15.05.1930 tarihli ve 1619 sayılı Beynelmilel Sınai Mülkiyet Mukavelelerinin 06.11.1925 La Haye Tadilatına İltihak Edilmesi Hakkında Kanuna ekli 20.03.1883 tarihli Paris İttihadı Mukavenamesi uyarınca Yasalara aykırı olarak bir fabrika veya ticaret markasını veya yahut ticaret unvanını taşıyan ürünlerin ithalatı yasaktır.

Sahte menşeli eşya ve zarflar	4458 sayılı Gümrük Kanununun 56. Maddesi uyarınca sahte menşeli eşya ile Türk menşeli eşyada kullanılmak üzere ve bunların başka ülke menşeli olduğunu gösterecek veya böyle bir izlenim uyandıracak nitelikte, üzerleri yabancı dille yazılı veya basılı her türlü boş zarf, şerit, etiket damga ve benzeri eşya ile Türkiye'de düzenlenebilecek belgeleri başka ülkelerde düzenlenmiş gibi gösterebilecek nitelikte, üzerleri imzalı veya imzasız olsun, Türkiye'de yerleşik olmayan yabancı firmalara ait proforma faturalar hariç boş faturaların Türkiye'ye ithaline izin verilmez.
Ozon tabakasını incelten bazı maddeler	Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından her yıl yayımlanan "Ozon Tabakasını İncelten Maddelerin İthaline İlişkin Tebliğ" uyarınca, Tebliğ eki (Ek A) listede yer almayan ülkelere Ek I'de GTİP ve isimleri belirtilen maddelerin; Tebliğ eki (Ek B) yer almayan ülkelere Ek II'de GTİP ve isimleri belirtilen maddelerin ve Tebliğ eki (Ek C) listede yer almayan ülkelere Ek II'de GTİP ve isimleri belirtilen maddelerin ithalatı yapılamaz.

Kaynak: www.verginet.net **Erişim Tarihi:** 21.04.2019

İthalat aşamasında takip edilecek prosedürler ve ithal edilecek mala göre, ithalatçıları farklı şekillerde ithalat yapmaktadırlar. Başlıca ithalat şekilleri şunlardır:

- ❖ **Kesin İthalat:** Ticaret politikası önlemleri alınıp, ithalat vergileri ödenip, yürürlükteki İthalat ve gümrük mevzuatına uygun olarak Türkiye Gümrük Bölgesine içerisine mal sokulması kesin ithalat işlemidir. Türkiye'de düzenlenen uluslararası fuar veya sergilerde yer alan yabancı ülke veya firmalara ait mallar sadece teşhir amaçlı kullanılır perakende satışları yapılamaz. Fuar bitiminden sonra yabancı ülkelere veya firmalara ait malların gümrük mevzuatı çerçevesinde kesin ithali yapılabilir.
- ❖ **Geçici İthalat:** İthalat vergilerinden muaf ya da kısmen muaf tutulan dış ticaret politikaları kısıtlamalarına tabi tutulmayan serbest dolaşıma girmemiş eşyanın Türkiye Gümrük Bölgesi içinde kullanılması ve kullanım sürecinde oluşan yıpranma dışında herhangi bir değişikliğe uğramaksızın yeniden ihraç edilmesidir. İthal eşyasıyla ilgili ayniyet tespitinin mümkün olmadığı durumlarda geçici ithalat rejiminin kullanılmasına olanak tanınmaz. Ancak

eşyanın niteliği gereği ayniyet tespiti yapılamıyor veya geçici ithalatın kötüye kullanılmasını önlemek amacıyla gümrük idareleri vergilerin tümünü teminata bağlamak suretiyle geçici ithalata onay verebilirler.

- ❖ **Bedelli İthalat:** ithalat mevzuatı ve gümrük mevzuatı doğrultusunda Türkiye Gümrük Bölgesine getirilen malın bedelinin kambiyo mevzuatı çerçevesinde ödendiği ithalat şeklidir.
- ❖ **Bedelsiz İthalat:** Türkiye gümrük bölgesinden yurtdışına herhangi bir ödeme yapılmadan gerçekleştirilen ithalata, bedelsiz ithalat denir. Gümrük mevzuatında bedelsiz ithalat, döviz transferi yapılmadan yurtdışından sağlanan ve yurda getirilmesi zaruri olmayan dış kazanç ve tasarruflarla satın alınan bazı kişisel ve ticari nitelikteki eşyanın yurda ithali şeklinde ifade edilmiştir. Yurtdışına karşılığında herhangi bir ödeme yapılmasa da ülkemizde bedelsiz ithal edilen mala gümrük vergisi uygulanmaktadır (Çelik, Kalaycı ve Sandalcılar, 2016: 123-124).

Türkiye'nin 1980'li yıllarda serbest piyasa ekonomisine geçişiyle beraber dış piyasalara açılması hızlanmış ve ülkeye dışarıdan mal girişleri yani ithalat artışı yaşanmıştır. İthalat artışları beraberinde dış ticaret açığını da getirmiştir (Koşar, 2018: 21).

Tablo 6: En Çok İthalat Yapılan 20 Ülke

Sıra	Ülke (Değer: Bin ABD \$)	2018	2017	2016
	Toplam	223 046 124	233 799 651	198 618 235
1	Rusya Federasyonu	21 989 015	19 514 094	15 162 386
2	Çin	20 719 063	23 370 620	25 441 433
3	Almanya	20 407 277	21 301 869	21 474 989
4	ABD	12 377 681	11 951 744	10 867 793
5	İtalya	10 154 486	11 304 715	10 218 387
6	Hindistan	7 535 612	6 216 639	5 757 246
7	Birleşik Krallık	7 446 033	6 548 620	5 320 237
8	Fransa	7 413 026	8 070 897	7 364 715
9	İran	6 931 258	7 492 104	4 699 777
10	Güney Kore	6 342 938	6 608 874	6 384 242
11	İspanya	5 492 455	6 372 911	5 679 305
12	Japonya	4 124 236	4 281 472	3 943 604
13	BAE	3 780 736	5 546 921	3 701 153
14	Belçika	3 571 445	3 728 941	3 200 764
15	Hollanda	3 304 581	3 747 619	3 000 336
16	Brezilya	3 257 706	2 544 928	1 788 012
17	Polonya	3 101 677	3 445 906	3 244 193
18	İsviçre	2 816 560	6 899 988	2 502 961
19	Çekya	2 650 328	2 828 107	2 561 652
20	Ukrayna	2 645 555	2 817 133	2 547 636

Kaynak: TÜİK, Erişim Tarihi: 23.04.2019

2018 yılı rakamlarına göre Türkiye'nin en fazla ithalat yaptığı ülke Rusya olmuştur. Çin 20 719 063 bin dolar ile ikinci sırada, Almanya 20 407 277 bin dolar ile üçüncü sırada yer almıştır. 2016 ve 2017 yılı ithalatımızda Çin birinci sırada yer alırken 2018 yılında ikinci sıraya düşmüştür.

Tablo 7: Dış Ticaret Değerleri

Milyon dolar	YILLAR				OCAK-ŞUBAT		
	2015	2016	2017	2018	2018	2019	DEĞ. %
İHRACAT (FOB)	143.839	142.530	156.993	167.945	25.582	26.783	4,7
İTHALAT(CIF)	207.234	198.618	233.800	223.046	40.460	31.398	-22,4
DIŞ TİCARET HACMİ	351.073	341.148	390.793	390.992	66.042	58.182	-11,9
DIŞ TİCARET AÇIĞI	-63.395	-56.089	-76.807	-55.101	-14.878	-4.615	-69,0
İHRACAT / İTHALAT (%)	69,4	71,8	67,1	75,3	63,2	85,3	
İHRACAT/ GSMH (%)	16,7	16,5	18,4	21,4			
İTHALAT/ GSMH (%)	24,0	23,0	27,5	28,4			

Kaynak: TÜİK, Erişim Tarihi: 23.04.2019

Türkiye İstatistik Kurumu tarafından oluşturulan dış ticaret değerlerine göre, ihracat 2019 yılı Ocak-Şubat aylarında, 2018 yılının aynı aylarına göre %4,7 oranında artmış, ithalat ise %22,4 azalmış, dış ticaret açığı ise %69 oranında azalma göstermiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise 2018 Ocak-Şubat aylarında %63,2 iken 2019'un aynı aylarında %85,3 oranında artmıştır.

2.4. 1980 Öncesi Dönemde Büyüme ve Dış Ticaret

Türkiye'de dış ticarete yönelik girişimler 1923 yılından itibaren önemli ölçüde artış göstermiş ve dış ticaretin yapısında 1980 sonrası dönemde köklü değişiklikler yapılmıştır.

18.yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomik ve askeri yönden zayıflamıştır. Osmanlının güç kaybettiği bu zamanda Avrupa'da sanayi devrimi yaşanmış ve 1838'de imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması başta olmak üzere sanayileşmiş batı Avrupa ülkeleriyle yapılan serbest ticaret anlaşmaları ülkeyi açık pazar haline getirmiştir. Tarımsal

ekonomiye dayalı olan Osmanlıda ihrac ürünleri geleneksel tarım ürünlerinden ve sınai bitkilerden oluşurken işlenmiş sanayi ürünleri ithal edilmiştir (Dikkaya, Üzümcü ve Özyakışır, 2018: 227).

1838- 1914 yılları arasındaki liberal dönemde Enderun bürokrasinin uyguladığı bir tımar sistemine dayalı olarak iktisadi fazlaya el konulması ve bu fazlanın bölüşümünü ele alan klasik Osmanlı ekonomi sistemi uygulanmaktaydı. Ancak bu sistem süreç içerisinde yıkıma uğrarken, Avrupa ticaret ve finans sermayesiyle ittifak halinde, devlet hazinesinin zararına ve lüks ithalat karşılığında iktisadi fazlayı denetleyip ihrac eden bir yabancı mültezimi hiyerarşisi Osmanlı ekonomisini iktisadi ve siyasi olarak ele geçirdi (Kurtoğlu, 2017: 218).

Birinci dünya savaşına kadar Osmanlı hükümeti ithalatı kolaylaştıran liberal politikalar izlemiştir. İthalattan alınan %5 oranındaki vergi, 1862’de %8’e, 1907’de %11’e, savaş zamanında 1915’de %30’a yükselmiştir.

Tablo 8: Osmanlı Devletinde Dış Ticaretin Gelişimi: 1878-1913 (Milyon Altın Lira ve %)

Yıl	İhracat (X)	İthalat (M)	Açık (X-M)	Hacim(X+M)	X/M (%)
1878	8,39	20,00	-11,60	28,39	41,9
1888	13,54	19,45	-5,81	32,99	69,6
1898	13,43	26,62	-13,19	40,05	50,4
1903	17,54	24,40	-6,86	41,94	71,9
1909	18,30	35,94	-17,64	54,24	50,9
1913	21,44	41,75	-20,31	63,19	51,3

Kaynak: Dikkaya, Üzümcü ve Özyakışır, (2018: 228).

Osmanlı ekonomisinde tabloda görüldüğü üzere yapılan ithalat, ihracattan fazla olduğu için dış ticaret açıkları yükselme eğilimi göstermiştir. Ancak esas yükselme 1904 sonrası olmuştur. İhracatın ithalatı karşılama oranı da (X/M) Birinci Dünya Savaşı öncesinde %50’ye kadar gerilemiştir. Genel olarak bakıldığında dış ticaret hadleri Osmanlı aleyhine gelişme göstermiş, artan bütçe ve dış ticaret açıkları dış borçlanmayla kapatılmıştır. 1878-1913 yıllarında izlenen liberal politikalar dolayısıyla dış açıklık

yükselmiş ve dış ticaret/GSMH oranı %25'in üzerinde gerçekleşmiştir (Dikkaya, Üzümcü ve Özyakışır, 2018: 228).

Osmanlı devletinde alınan dış borçlar üretimi arttıracak verimli alanlarda kullanılmayıp israf edilmiştir. 1875 yılında Osmanlı maliyesi iflas edip moratoryum ilan edene kadar 15 ayrı dış borç sözleşmesi imzalanmıştır. 1881 yılında Osmanlı maliyesini denetim altına alan Düyun-u Umumiye 'den (genel borçlar idaresi) sonrada borçlanmaya devam edilmiş ve toplam dış borçlanma anlaşmalarının sayısı 41'e çıkmıştır. Düyun-u Umumiye idaresi 1928 yılında fes edilmesine rağmen yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetini olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlıdan kalan borçların ödenmesine 1930'lu yıllarda başlanılmış ve 1954 yılında borç ödeme işlemi tamamlanmıştır (Bulut ve Ulusoy, 2018: 329).

Türkiye, 1923 yılında Cumhuriyetin kuruluşundan 1980 yılına kadar ithal ikameci politikalar izlemiştir. 1980 yılında uygulanan ekonomik istikrar programı ile ithal ikameci politikalar yerine liberal, dışa açık ihracata yönelik politikalar benimsenmiştir. Politikalarla hedeflenen, Türkiye ekonomisi değişen dünya şartlarına göre yeniden yapılandırmak ve dışa açılmasını sağlamaktır (Şentürk, 2007: 81).

2.4.1. 1923-1950 Dönemi

Cumhuriyetin kuruluş yıllarından itibaren uygulanmakta olan dış ticaret politikaları, kullanılan araç ve elde edilen sonuçlar bakımından değişiklik göstermektedir. Uygulanan politikalar göre 1923-1950 dönemi alt dönemlere ayrılabilir. Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan politikalar (1923-1929) ve devlet egemenliğinin öncü olduğu politikalar (1930-1949) şeklinde ayrıma tabi tutulabilirler (Bağırtan, 2018: 44).

❖ 1923- 1929 Dönemi

1923 yılında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinde sanayi kesimi gelişmemiş ve kişi başına düşen milli gelir asgari geçim standartlarından bile düşük seviyelerde olduğundan ülke genelinde tasarruflar yetersiz kalmıştır. Kurtuluş savaşı sonrasında oluşan ekonomik yapıdaki boşlukları gidermek adına İstanbullu Türk tüccarlar Milli Türk Ticaret Birliğini kurdular ve bu birliğinde katıldığı ekonominin başlıca sorunlarını görüşmek üzere 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir İktisat Kongresi yapıldı.

Kongrede çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi temsilcileri yer almıştır (Koçtürk ve Gölalan, 2010: 50). Kongrede alınan kararlar şu şekilde sıralanabilir (Bulut ve Ulusoy, 2018: 333):

- Hammaddesi yurtiçinde temin edilebilecek endüstri dallarının kurulmasına,
- Özel girişimlerin desteklenmesine,
- Yatırımcılara kredi kolaylığı sağlayabilecek bankaların kurulmasına,
- Önceliğin günlük tüketim mallarına verilmesi,
- Önemli kuruluşların millileştirilmesine,
- Sanayiye özendirici yasaların çıkarılması, özellikle gümrük tarifelerinin milli sanayinin kalkınma gereksinimleri doğrultusunda değiştirilmesi,
- Yerli malların karada ve denizde ucuz tarifeye taşınmasına,
- Sınai bankası kurulmasına karar verilmiştir.

Bu dönemde uygulanan ekonomi politikaları İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda uygulanmak istenmiştir. Ancak özel girişim yoluyla, piyasa şartlarında sanayileşme politikaları izlenmiştir. Bu durumun devletin ekonomideki payını azalttığı söylenemez. Devlet özel sektörü ve özel girişimleri destekleyerek özel sektörün yatırım kapasitesinin yetmediği, yatırım yapmaktan çekindiği alanlarda ekonomiye müdahalede bulunacaktı. Uygulanan bu politikaya özel sektör ağırlıklı karma ekonomik politika denilmektedir (Durmuş ve Aydemir, 2016: 159).

İzmir iktisat kongresinde alınan karar dolayısıyla milli bir bankacılık sisteminin oluşturulması hedeflenmiş ve bu doğrultuda 1924 yılında İş Bankası, 1925’de Sanayi ve Maadin Bankası açılmıştır. 1926 yılında ise Emlak ve Eytam Bankası kuruldu. Aynı zamanda 1926 yılında yerli üretim ve yatırımları teşvik amacı doğrultusunda devlet tarafından giydirilecek kimselerin yerli malı satın almaları mecburiyeti getirildi (Özel, 2013: 239).

Dönemde yerli sanayi teşvik edilmiş ve ithal ikamesine ilk büyük örnek şeker üretimi olmuştur. Sanayi teşvikinde yasal düzenlemeler kapsamında 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu yeniden incelenip 1927 yılında tekrardan yürürlüğe konulmuştur. Ancak sanayi beklenen gelişme yaşanmamıştır. Altyapı ve sermaye yetersizliği, yabancıların

belirsizlik nedeniyle yeni yatırımlar yapmaması ve gayrimüslim azınlığın ülkeyi terk etmesi gibi nedenler sanayi üretimini olumsuz yönde etkilemiştir (Eroğlu, 2007: 66).

1923- 1930 yıllarına ait verilere bakıldığında dış ticarete sürekli açık verildiği gözlenmektedir. Bu durumun başlıca nedeni; ülkenin ucuz olan tarımsal ürün ağırlıklı mal ihraç edip pahalı olan mamul mal ithali yapması ve Lozan anlaşması gereği 1929 yılına kadar gümrük vergilerinin arttırılamamasıdır. Dünya ekonomisinde yaşanan 1929 Büyük Buhran ile Türkiye'nin ihracatı kısılmış ve Türk lirasının değer kaybetmesiyle ihraç edilen ürün fiyatları hızlı bir düşüş yaşamış ve gümrük tarifelerinin arttırılacağı beklentisiyle ithalatın artması dönem içinde ihracatın ithalatı karşılama oranının, 1929 yılında en düşük seviyede yer almasına neden olmuştur.

Tablo 9: 1923-1930 Dönemi Temel Ekonomik Veriler

Yıllar	İhracat (Bin\$)	İthalat (Bin\$)	Dış Ticaret Dengesi (X-M) (Bin\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (X/M)	Milli Gelir (Milyon\$)	Büyüme Oranı (%)	Nüfus (1000)	TL/\$	Enflasyon Oranı (%)	Kişi Başına Milli Gelir
1923	50.790	86.872	-36.082	58,5	570.4	0.0	12.475	1.68	7.9	47.5
1925	102.700	128.953	-26.253	79,6	815.8	12.8	13.007	1.83	9.7	63.2
1927	80.749	107.752	-27.003	74,9	750.6	-12.8	13.562	1.94	9.1	55.2
1929	74.827	123.558	-48.731	60,6	1001.5	21.6	14.146	2.07	9.5	70.5
1930	71.380	69.540	1.840	102,6	745.5	-26.6	14.448	2.12	7.2	51.4

Kaynak: Bulut ve Ulusoy, (2018: 335).

Tablodaki veriler incelendiğinde 1927 ve 1930 yılları hariç büyüme oranları ortalama %10 üzerinde gerçekleşmiştir. 1927 yılındaki ekonomik küçülmeye olumsuz hava koşulları nedeniyle tarımsal üründe yaşanan daralma, 1930 yılındaki küçülmeye ise 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran neden olmuştur. Dönemde tarım kesiminin ekonomideki payı ağırlıklı olduğu için büyüme oranlarında dalgalanmalar yaşanmıştır. Ayrıca 1930 yılı hariç olmak üzere dönem içinde gözlenen süreklilik arz eden dış açıklar, türk parasının dolar karşısındaki değerini düşürmüştür. Fiyatlarda istikrar sağlamak için uygulanan sıkı para politikası enflasyon oranının çift hanelere ulaşmasını engellemiştir. Dönem boyunca denk bütçe politikası izlenmesi ve 1925'te aşar vergisinin kaldırılmasıyla bütçede açık verilmesi dışında dönem içinde bütçe fazlası verilmesi de

enflasyonun tek haneli rakamlarda kalmasına neden olmuştur (Bulut ve Ulusoy, 2018: 335).

❖ 1930- 1949 Dönemi

1923- 1929 liberal ekonomi döneminde başlatılan özel sektör kanalıyla sanayileşme sürecinin başarısız olması ve Osmanlıdan kalan dış borçların bu yıldan itibaren ödenmeye başlanması mevcut sanayileşme politikasının sürdürülmesini olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır. Ayrıca 1929 yılında yaşanan dünya ekonomik krizi de 1923-1929 dönemi ekonomi politikalarıyla sanayileşmenin gerçekleşemeyeceğini göstermiştir. Diğer taraftan özel sektör sermaye birikiminin zayıf olması ve tüketim mallarıyla sınırlı kalması da yeni bir sanayileşme politikasının gerekliliğini arttırmıştır. Bu doğrultuda 1930- 1949 dönemi ekonomi politikaları, korumacı-devletçi politikalar olarak kavramsallaştırılmaktadır (Eşiyok, 2006: 7).

1930 ve 1931 yıllarında Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarılması, Merkez Bankasının kurulması ve Cumhuriyet Halk Fırkasının programında açıkça devletçiliğin yer alması bu yılları, korumacı devletçi politikalara geçiş yılları olarak göstermektedir. Ancak devletçi uygulamalar daha çok 1933 ve sonrasında yoğunlaşmıştır. Dünya ekonomisinin yaşadığı Büyük Buhran dönemlerinde Türkiye ekonomisi devlet eliyle sanayileşme yoluna gitmiştir. İthalatı denetleyen koruma önlemleri alınarak eskiden ithal edilen sınai tüketim mallarının, ithal ikameci politikalar doğrultusunda yurtiçinde üretimi amaçlanmıştır (Eroğlu, 2007: 68- 69). İthal ikameci politikaların en temel özelliği, iç pazarı dış rekabete karşı korumasıdır. Bu koruma mutlak korumacılıktır ve yerli üretimin iç pazar talebini karşılaması durumunda, ilgili sanayi ürününün ithalinin kalite ve fiyatına dikkat edilmeksizin tamamıyla engellenmesidir. Bazı ürünlerdeyse, kota ve gümrük vergileri gibi araçlar kullanılarak korumacılık sağlanmaya çalışılmıştır (Mammadov, 2016: 26).

Bu dönemde yer alan devletçi politikalar, genel olarak yerli sanayinin özellikle iç kaynaklarla geliştirilmesi ve ekonominin kendi güçleriyle ayakta durması şeklinde olmuştur. Özel sektörün gelişmesi ve devlet politikalarının uygulanması amacıyla çeşitli dış kredilere de başvurulmuştur. Alınan krediler dış ticarete açığa neden olmamıştır (Yardımcı, M. ve Kutlutürk, 2019: 53). Devletçi sanayileşme politikaları Birinci Beş

Yıllık Sanayi Planı kapsamında, 1933 yılında Türk sanayisini kurmakla görevlendirilen Sümerbank'ın kuruluş misyonunda şu şekilde yer almıştır; üretim faaliyetleri üzerindeki tüm olumsuzlukları ortadan kaldırmak, özel girişimlerin rasyonel çalışma yöntemleriyle ticari bir serbestlik içinde çalışmak, sanayileşmeye süreklilik kazandırmak ve sanayileşme sürecinin ihtiyaç duyduğu personeli yetiştirmek olarak yer alır (Ertuna, 2004: 7).

1934- 1938 dönemlerini kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planında ithal ikameci sanayileşme stratejisi yer almıştır. Döviz tasarrufu sağlanarak dış açığın azaltılması amaçlanırken kurulacak işletmelerin hammaddelerinin ülke içinde bulunmasına öncelik verilmesi, zorunlu olmadıkça hammadde ithal edilmemesi, ülkede üretilen ve dünyada fiyatları düşen hammaddenin düşük fiyattan ihracının önlenmesi fikri benimsenmiştir. Plan kapsamında yer alan fabrikaların üretim sürecine başlamasıyla önemli bir sınai gelişme sağlanmıştır (Dikkaya, Üzümcü ve Özyakışır, 2018: 229).

Türkiye, İkinci Dünya Savaşında yer almamasına rağmen ülke kaynaklarının büyük bir kısmı askeri alanda kullanılmıştır. 1930- 1939 dönemlerinde devlet eliyle sanayileşmede yakalan önemli mesafe karşın, 1940'lı yıllarda özel sektörün yeterli sermaye birikimini sağlamamasıyla ve kamu kaynaklarının da savaş harcamalarına yönlendirilmesiyle duraksama yaşanmıştır. Ancak, savaşın gerektirdiği kısıtlamalar ve korumacı dış ticaret politikaları sonucunda ortaya çıkan kıtlık rantları neticesinde özel sektörde sermaye birikimi sağlanmış fakat bu birikim büyük ölçekli yatırımları destekleyecek seviyede olmamıştır (Eşiyok, 2006: 10).

Tablo 10: 1931- 1950 Dış Ticaret Göstergeleri

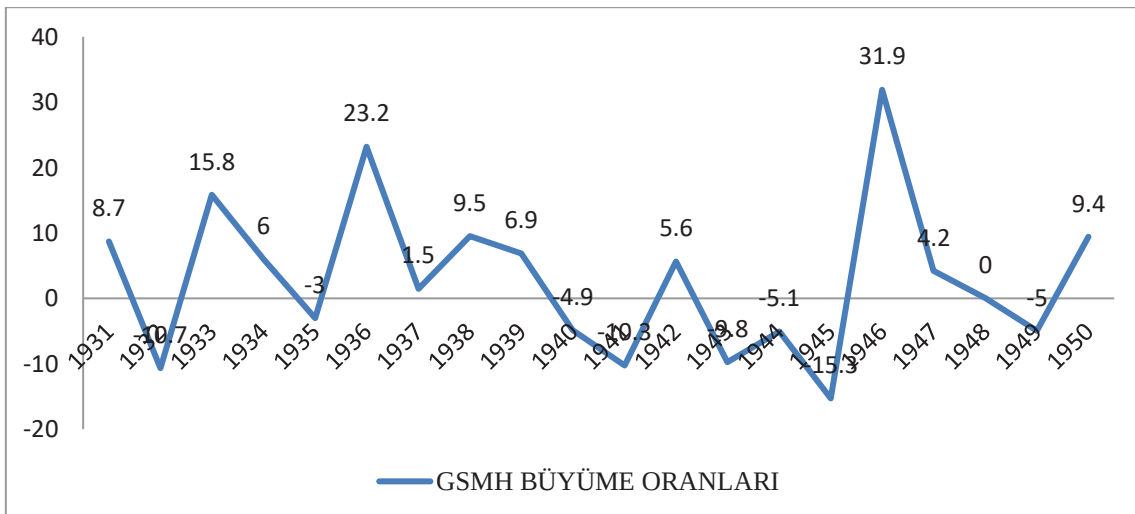
Yıllar	İhracat (Bin\$)	İthalat (Bin\$)	Dış Ticaret Dengesi (X-M)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (X/M) (%)
1931	60 226	59 935	291	100,5
1932	47 972	40 718	7 254	117,8
1933	58 065	45 091	12 974	128,8
1934	73 007	68 761	4 246	106,2
1935	76 232	70 635	5 597	107,9
1936	93 670	73 619	20 051	127,2
1937	109 225	90 540	18 685	120,6
1938	115 019	118 899	- 3 880	96,7
1939	99 647	92 498	7 149	107,7
1940	80 904	50 035	30 869	161,7

1941	91 056	55 349	35 707	164,5
1942	126 115	112 879	13 236	111,7
1943	196 734	155 340	41 394	126,6
1944	177 952	126 230	51 722	141,0
1945	168 264	96 969	71 295	173,5
1946	214 580	118 889	95 691	180,5
1947	223 301	244 644	- 21 343	91,3
1948	196 799	275 053	- 78 254	71,5
1949	247 825	290 220	- 42 395	85,4
1950	263 424	285 664	- 22 240	92,2

Kaynak: TÜİK, Erişim Tarihi: 21.01.2020

Tabloda yer alan göstergeler doğrultusunda 1938 yılı hariç olmak üzere, Türkiye'nin dış ticaret verilerine bakıldığında göze çarpan en önemli gelişme, ihracatın ithalatı aşması ve dış ticaret dengesinin 1930- 1946 dönemi boyunca fazla vermesidir. Bu dönem cumhuriyet döneminde dış ticaret fazlası verilen tek dönem olmuştur. 1930-1939 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı ortalama %112; 1940- 1945 dönemini kapsayan savaş yıllarında ortalama %140 olmuştur (Dikkaya, Üzümcü ve Özyakışır, 2018: 231). 1946 yılında devlet dış ticarete müdahale ederek, karşılaşılan ödeme güçlüklerini gidermek adına devalüasyon uygulamıştır. Ancak buna rağmen ithalatın 1946 yılından itibaren önemli bir artış gösterdiği ihracatın ise 1948 yılında bir önceki yıla göre düşüş sergilediği görülmektedir. Bundan dolayıdır ki 1947 yılında dış ticaret dengesi 21.3 bin dolar açık vermiş ve 1948 yılında ise açık 78.3 bin dolara yükselmiş ve böylelikle dış ticarete fazla verilen dönem son bulmuştur (Bağırtan, 2018: 49).

Şekil 7: 1930- 1950 Döneminde GSMH Büyüme Oranları (%)

Kaynak: TÜİK İstatistik Göstergeler 1923- 2009, Ankara: Aralık 2010, s.646.

1930- 1950 GSMH büyüme oranlarının yer aldığı grafik incelendiğinde dönem içerisinde GSMH büyüme oranlarında istikrar sağlanamadığı gözlenmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye ekonomisinde sürekli bir küçülme yaşanmıştır.

1923- 1929 liberal dönemde %10'nun üzerinde büyüme rakamları gerçekleşmiş, 1929 ve 1936 yılında %20'nin üzerinde büyüme yaşanmıştır. Ekonominin tarıma dayalı olması büyüme rakamlarında dalgalanmalara neden olmakta ve bu durum savaş sonrasında da gözlenmiş ve 1946'da %30'u aşan büyüme sonrası 1949'da %5 ekonomik küçülme yaşanmıştır (Güneş, 2012: 21).

2.4.2. 1950- 1960 Dönemi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ülkede uygulanan devletçi politikalara tepkiler doğmuş ve liberalleşme istekleri ön plana çıkmıştır. 1950- 1960 döneminde iktidarda bulunan Demokrat Parti liberalleşme isteğinin öncülerindendir. 1946 yılında kurulan Demokrat Parti 1950 yılına kadar muhalefette kalmıştır. Demokrat Parti muhalefet yıllarında iktidarda bulunan partiye karşı, antidemokratik uygulamalar ve devletçi politikalar yaptığı için eleştirilerde bulunmuştur (Çalık, 2012: 188).

Demokrat Partinin iktidarda yer almasıyla önceki dönemde uygulanan iktisat politikaları büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır. Bu dönemde uygulanan karma ekonomi sisteminde çok fazla değişiklik yapılmadan yeni akım ve görüşler uygulanmaya başlanmış, özel teşebbüsün geliştirilip etki alanının artırılması amaçlanmış ve uygulanan politikalar önceki dönemde yer alan korumacı devletçi politikalardan oldukça farklılaştırılmıştır. Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarında ekonomik liberalleşmeyi arttıracak önlemler alınmış ve bu doğrultuda 1950 yılında ithalat %60-65 oranında serbestleştirilmiş, fiyat kontrolleri kaldırılmış, özel teşebbüslerin kolay kredi sağlayabilmesi için banka kredi faizleri indirilmiş ve KİT'lerde ise özelleştirmeler yapılacağı vurgulanmıştır (Sungur, 2016: 2).

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası 1950 yılda kurulmuş ve özel sektöre orta ve uzun vadeli sanayi yatırım kredisi sağlamış, ithal girdi için döviz ve teknik yardım sağlamıştır. Yabancı ortaklı kurulacak yerli işletmeler de desteklenmiş ve 1951 yılında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun ile yabancı sermayeye, yerli sermayeye açık olan alanlarda kullanılmak ve sanayi, maden, enerji, bayındırlık,

ulaştırma ve turizm alanlarına yatırılmak üzere çeşitli haklar tanımlanmıştır. 1954 yılında yabancı sermaye daha da liberalleştirilmiş, yerli sermayeye tanınan bütün kolaylıklardan yararlanmışlardır. Devlet tekelinde yer alan petrol arama ve petrol kuyuları işletme işi 1954 yılında çıkarılan petrol kanunu ile yabancı sermayeye işletmesine de açılmıştır. Bu durum ülkeye önemli miktarda yabancı sermaye girişine neden olmuştur.

Dönemin başında uygulanan liberal politikalar başarıyla sürdürülürken zamanla etkileri azalmıştır. Özelleştirmesi amaçlan KİT'ler özelleştirilmediği gibi mevcut KİT sayısında artış yaşanmış ve devlet müdahalesi baskın hale gelmiştir. Tarım sektörüne yönelik yapılan sübvansiyonlar ve makineleşme çoğalmış, tarımsal üründe artış yaşanmıştır. Tarım sektöründeki bu olumlu gelişmelere paralel olarak iç talep artışıyla temel tüketim mallarına dayalı sanayide önemli gelişmeler olmuştur. İthalat da dönem başında serbestleşme gidilmesiyle özel sermaye birikimine katkı sağlamış, fakat dönemin ikinci yarısında döviz kıtlığı sebebiyle ithalatın daralması sanayi kesimini de olumsuz yönde etkilemiştir (Memioğlu, 2017: 908- 909).

Dönemin hükümetleri 1950 yılından 1955 yılına kadar uyguladıkları politikalarda tarım sektörüne diğer yıllara kıyasla daha bir öncelik vermişlerdir. Bu yıllarda devlet yatırımlarının (İktisadi Devlet Teşekkülleri yatırımları hariç) %29,7'si tarıma, %45,8'i ulaştırma ve haberleşmeye, %10,8'i sanayi ve madencilğe, %10,7'si bayındırlığa ayrılmıştır.

Demokrat Parti hükümetleri 1950- 1954 yılları arasında bütçede denklik sağlamayı hedeflemiştir. Ancak 1951 yılı dışında diğer yıllarda bütçe hep açık vermiştir. Hükümetler denk bütçe uygulamasında ve kamu harcamalarını kısıtlamada başarılı olamamıştır ve harcamaları sınırlandırmak yerine üretimi ve ihracatı arttırmayı hedeflemiştir. Bütçe açıklarını karşılamak için iç borçlanmaya gidilmiştir. Ancak 1954 yılı sonuna kadar alınan önlemler olumlu sonuçlar vermemiştir (Şener, 2005: 145).

1955 yılı Türkiye ekonomisi “Altın Çağını” yaşamıştır. Ancak bu tarihten sonra Türkiye’de görülen kuraklık ve ABD’nin destek kredilerinin azaltılması ekonomiyi kötüye sürüklemiştir. Milli gelirin büyüme hızı 1955 yılından sonra gözle görülür bir biçimde küçülmüştür. Artan enflasyon rakamları fiyatları yükseltmiş ve ekonomide

karaborsacılık oluşmaya başlamıştır. Hükümet aynı yıl önlem olarak “Milli Koruma Kanununu” uygulamaya başlamıştır (Emiroğlu, Koçyiğit ve Kesici, 2012: 77).

Ekonomik durumu düzeltmek adına 1958 İstikrar Programı hazırlanmıştır. Program çerçevesinde dolar TL karşısında 2,2 kat değer kazanırken, dış ticaret ve kambiyo rejimindeki serbesti kaldırılmakla beraber yeni kontrol ve sınırlandırmalar getirilmiş, KİT ürünlerine zam yapılmış ve böylece hem 600 milyon dolarlık dış borç ertelenmiş hem de 359 milyon dolarlık yeni kredi taahhüde imzalanmış ve böylece cumhuriyet tarihinin ilk borç konsolidasyonu yapılmıştır. Hükümet çoklu kur rejimine geçerek TL’yi fiilen %68,9 oranında devalüe etmiştir. Program dâhilin de Merkez Bankasının para basması kısıtlanmış ve banka kredileri de dondurulmuştur. 1958 istikrar kararları ile dış kredilerin açılması ve ithalatın artması ekonomiye yeniden canlılık sağlamıştır. 1959’dan itibaren ihracatında artmasıyla dış ticaret hacmi genişlemiştir. Ancak ithalatta ihracata kıyasla daha fazla artış gözlenmesi üzerine dış ticarete açıklar meydana gelmiştir (Kanca, 2012: 59).

Tablo 11: 1950- 1960 Dönemi Ekonomik Verileri

Yıl	İhracat (Cari Fiyatlar Milyon\$)	İthalat (Cari Fiyatlar Milyon\$)	Dış Ticaret Dengesi (Cari Fiyatlar Milyon\$)	Dış Ticaret Hacmi (Cari Fiyatlar Milyon\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (Cari Fiyatlar Milyon\$)	GSMH (Sabit Fiyatlar Milyon TL)	Büyüme (Sabit Fiyatlar Milyon TL)	Enflasyon (Sabit Fiyatlar Milyon TL)
1950	263	286	-23	549	92,2	38506	9,4	-4,3
1951	314	402	-88	716	78,1	43446	12,8	-1,1
1952	363	556	-193	919	65,3	48621	11,9	5,1
1953	396	533	-137	929	74,4	54091	11,2	4,8
1954	335	478	-143	813	70,0	52480	-3,0	9,0
1955	313	498	-185	811	63,0	56642	7,9	11,9
1956	305	407	-102	712	74,9	58428	3,2	11,5
1957	345	397	-52	742	86,9	62995	7,8	12,5
1958	247	315	-68	562	78,5	65844	4,5	15,7
1959	354	470	-116	824	75,3	68521	4,1	22,6
1960	312	468	-147	789	68,5	70869	3,4	7,4

Kaynak: Takım, (2012: 177)

Tabloda görüleceği üzere 1950 yılından 1954 yılına kadar ihracat ve ithalatta sürekli bir artış yaşanmıştır. 1954'den 1957'ye kadar ise ihracat azalma eğilimi göstermiştir. 1957 yılında ihracat 345 milyon dolara kadar yükselmiş, tarımsal alanda yaşanan daralma, yükselen iç fiyatlara rağmen sabit kur rejimi uygulanması ve desteklemelerin ihracatı azaltması nedeniyle 1958 yılında ihracat 247 milyon dolar seviyesinde gerçekleşerek azalma eğilimi göstermiştir. 1958 istikrar programından sonra ihracatta artış gözlenmiş ancak 1960 yılında tekrar azalma eğilimine girmiştir. 1950- 1960 dönemi boyunca dış ticaret hep açık vermiştir. Dış açıklarda azalama olmasına karşın sabit kur rejiminin etkisizliği, ithalattaki artış, temel ithalatının azalması, büyümenin yavaşlaması, enflasyonun artması, döviz kıtlığı yaşanması ve devalüasyon baskısı sonucu ekonomide 1958 istikrar kararları alınması gerekliliği doğmuştur.

Demokrat Parti öncülüğünde 1950 yılında başlatılan liberalleşme hareketi doğrultusunda ABD'den temin edilen düşük faizli krediler, Marshall yardımlarıyla sağlanan tarımsal araç gereçler, olumlu hava koşulları ile tarımsal ürünlerdeki artış ve Kore Savaşı'nın da etkisiyle ekonomik büyüme 1950- 1953 yılları arasında yüksek seviyede artış göstermiştir. 1954 yılına gelindiğinde ise ekonomide negatif büyüme yani %-3 oranında küçülme gözlenmiştir. 1950- 1960 döneminde ekonomide ortalama enflasyon oranı %8,6, ortalama büyüme oranı ise %6,65 oranında gerçekleşmiştir (Takım, 2012: 175- 176).

2.4.3. 1960- 1980 Dönemi

27 Mayıs 1960 tarihinde mevcut hükümete yapılan askeri müdahale, bir bakıma Türkiye ekonomisinin 1950'li yılların sonlarına doğru yaşadığı olumsuzluklara bir tepki olarak da düşünülebilir. Askeri hükümet ekonominin mevcut sorunlarını şu şekilde sıralamıştır; uzun zamandan beri devam eden bütçe açıkları, Merkez Bankasının İktisadi Devlet Teşekküllerine ve devlet bütçesine finansman sağlanması sebebiyle artan emisyonun enflasyonist baskı oluşturmaları, iç ve dış borç yükü, dış ticaretteki zorluklar ve milli paranın değeri gibi sorunlara değinilmiştir. Bu sorunlara neden olarak ise, ekonominin plansız liberal politikalarla yönetilmesi gösterilmiştir.

Yeni kurulan hükümet, uzun vadeli ekonomik kalkınmanın ve bu kalkınma sürecinde uygulanacak ekonomi politikalarının bir plan doğrultusunda sürdürülmesi gerektiğini

vurgulayarak, ilk etapta planlı döneme geçişin altyapısını hazırlamaya başlamıştır (Dağdemir ve Küçükkalay, 1999: 126).

Bu dönemde yürütme yasama karşısında daha baskın çıkmıştır. Türkiye'nin kalkınma planı deneyimi aynı zamanda kapitalist dünyanın planlama deneyimiyle örtüşmektedir. Kalkınma planlarında gözetilen ulusal tasarrufu arttırmak ve toplumsal faydayı sağlayacak hizmetlere yönelik yatırımlara öncelik tanınması gibi hedeflerin; Keynesyen büyüme modelleri kullanılarak, ulusal ekonomiyi sınai alanlarda geliştirilmesi amaçlanmıştır. 27 Mayıs 1960 askeri müdahale sonrasında 30 Eylül 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur. Türkiye'de planlama kültürü, farklı toplum yapılarının ortak onayı doğrultusunda işleyen ve siyasi farklılıkların üstünde yer alan esaslara dayanmaktadır. Kalkınma plancılığında “altın devri” 1960- 1980 dönemi kapsamaktadır (Ekiz ve Somel, 2005: 111-112).

Planlı ekonomik gelişmeyi sağlayabilmek için maliye politikaları daha bir öncelik tanınmıştır. Kamu gelirlerinin toplumun hangi kesiminden edinildiği ve hangi kaynaklardan ekonomiye yönlendirildiği planlı kalkınma hedefinde temel işleve sahiptir. Ekonomik gelişmenin plan dahilinde olması, kamusal alanda sadece klasik devlet fonksiyonlarını yerine getirmek değil, planlanan hedeflere varılmasıyla değerlendirilmektedir. Planlı kalkınma döneminde uygulanan maliye politikasında; tasarruf arttırıcı önlemler, kaynak dağılımında etkinlik ve gelir dağılımında adalet gibi özellikler gözetilmiştir (Takım, 2011: 159).

Türkiye 1959 yılında küresel ekonomilerle etkileşim sağlayabilmek, yeni ticari ilişkiler kurmak ve dış ticaret hacmini genişletmek adına Avrupa Ekonomik Topluluğuna (AET) başvuruda bulunmuştur. Tam üyeliğe kabul edilinceye kadar AET ile Türkiye arasında 12 Eylül 1963 yılında ticari ve ekonomik bir ortaklık anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Ayrıca Türkiye 1961 yılında mali yapısındaki bozukluk sebebiyle Uluslararası Para Fon'undan (IMF'den) ilk borcunu almıştır.

1963 yılında Türkiye ekonomisinin planlı kalkınma dönemine geçmesiyle beraber uzun vadeli yapısal dönüşümlerin ekonomik gelişme için gerekliliği göz önünde tutulmuştur. Aynı zamanda ithal ikameci sanayileşme benimsenmiştir (Özdemir, Yiğit ve Oral,

2016: 158). Kalkına planları konusunda 1963 yılı sonrasında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden biri planlamanın serbest piyasa ekonomisine gereksiz müdahale ettiği ve piyasada aksaklığa neden olduğudur. Bir diğer görüş ise kalkınma planlarının siyasi iktidarın ekonomik karar alma mekanizmasını sınırlandırdığı şeklindedir. Kabul edilmiş ve uygulanmış ilk 3, Beş Yıllık Kalkınma Planının her birinde 15 yıllık perspektif göz önünde tutulmuştur. Sonraki planlarda ise hangi beş yıllık döneme aitse o döneme yönelik amaçlar gözetilmiştir. Planlı kalkınmanın 15 yıllık perspektif baz alınarak belirlediği hedefler; yılda %7'lik bir büyüme hızı gerçekleştirilmesi, istihdam sorununun çözümlenmesi, dış ödemeler dengesinin sağlanması ve tüm hedeflerin sosyal adalet ilkesine elverişli yapılmasıdır (Beydemir, 2006: 30).

1960'larda uygulanmaya başlayan ithal ikameci sanayileşme stratejisi, yerli sanayinin yüksek koruma duvarları arkasında güç kazanmasını amaçlamıştır. Stratejiye göre ekonomik büyüme ve sanayinin gelişmesinde istikrar sağlanabilmesi için iç talebin canlanması ve böylece sanayinin itici gücü olma işlevini iç piyasaların üstlenmiş olması gerekir. Yerli sanayinin gelişmesi adına, sanayi üretiminde ihtiyaç duyulan ithal girdi gereksinimi için yeterli dövizin sağlanması gerekmektedir.

1970'li yıllarda gerçekleşen petrol krizleri sebebiyle ithal ikameci kalkınma stratejisi darboğaza girmiştir. Özellikle 1973 yılında, petrol fiyatlarındaki ani yükselmeler üretim maliyetlerini ve sanayi üretiminin devamlılığı için gerekli olan döviz miktarını artırmış, döviz talebinin artması ise ödemeler dengesinde bozulmalara neden olmuştur. Ödemeler dengesi açığı 1970'li yılların sonunda kapatılamaz boyutlara ulaşmıştır. Krizin dünya genelinde etkili olması sebebiyle dış borçlanmaya gidilememiş ve ülkede ciddi bir döviz darboğazı yaşanmıştır. Ülke içinde yaşanan ekonomik ve siyasal istikrarsızlıklar sanayi üretimini durma noktasına getirmiştir.

1960- 1980 döneminde toplam üretimde sağlanan %4,7'lik büyüme hızına rağmen, uygulanan ithal ikameci kalkınma stratejisinin ihracatın gelişimini yavaşlatması ve ülkenin yurtiçi kaynaklara bağılılığının artması nedenleriyle ekonomik yapı zayıflamıştır. Petrol krizleri sonrasında ithal ikameci sanayileşme modeli çöküntüye uğramış ve ihracata dönük sanayileşme stratejisi diğer bir ifadeyle dışa dönük kalkınma modeli gündeme gelmiştir (Özaslan, 2006: 270).

Tablo 12: 1960- 1980 Dış Ticaret Verileri

Yıl	İhracat (Bin \$)	İthalat (Bin \$)	Dış Ticaret Dengesi (Bin \$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1960	320 731	468 186	- 147 455	68,5
1961	346 740	507 205	- 160 465	68,4
1962	381 197	619 447	- 238 250	61,5
1963	368 087	687 616	- 319 529	53,5
1964	410 771	537 229	- 126 458	76,5
1965	463 738	571 953	- 108 215	81,1
1966	490 508	718 269	- 227 761	68,3
1967	522 334	684 669	- 162 335	76,3
1968	496 419	763 659	- 267 240	65,0
1969	536 834	801 236	- 264 403	67,0
1970	588 476	947 604	- 359 128	62,1
1971	676 602	1 170 840	- 494 239	57,8
1972	884 969	1 562 550	- 677 581	56,6
1973	1 317 083	2 086 216	- 769 133	63,1
1974	1 532 182	3 777 501	-2 245 319	40,6
1975	1 401 075	4 738 558	-3 337 483	29,6
1976	1 960 214	5 128 647	-3 168 433	38,2
1977	1 753 026	5 796 278	-4 043 252	30,2
1978	2 288 163	4 599 025	-2 310 862	49,8
1979	2 261 195	5 069 432	-2 808 236	44,6
1980	2 910 122	7 909 364	-4 999 242	36,8

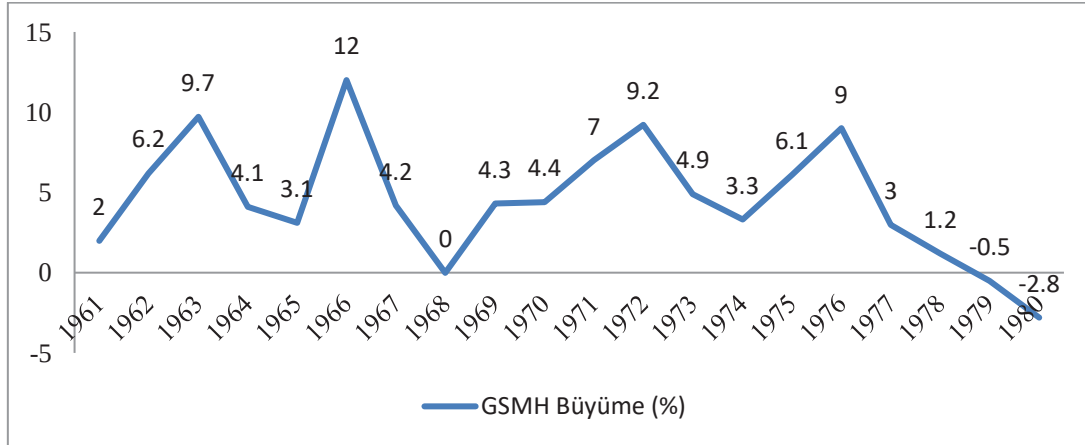
Kaynak: Özdemir, Yiğit ve Oral, (2016: 159)

1960- 1980 dönemi dış ticaret verilerinin yer aldığı tablo incelendiğinde dönem boyunca dış açıklar devam etmiş ve en fazla açık 1980 yılında gözlenmiştir. 1973 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %63,1 iken, 1974 yılında %40,6 ve 1975 yılında ise %29,6 seviyesinde azalma göstermiştir.

Planlı kalkınma döneminin ilk yıllarında içe dönük sanayi uygulaması benimsenirken, 1970 yılında devalüasyon yapılarak ihracata yönelim artırılmaya çalışılsa da dünya dış ticaret hacminde artış yaşanması sebebiyle dünya ihracatı içinde Türkiye ihracatının payı değişmemiştir. Yapılan devalüasyon, ülkenin dış ticaret hacminin genişlemesinde önemli katkıda bulunmuştur. Ancak 1973- 1974 döneminde yaşanan petrol şokları, Kıbrıs sorunu ve batıda ortaya çıkan yüksek enflasyon olgusu dış ticaret hadlerinin bozulmasına ve dış açıkların artmasına yol açmıştır (Özdemir, Yiğit ve Oral, 2016: 158). 1960 sonrası meydana gelen iki silahlı ayaklanma olayı ile Kıbrıs olayı ekonomik gelişimimizde olumsuzluklara yol açmış ve dış ticaretin GSMH içindeki payının azalmasına neden olmuştur. Kamu ve özel sektörün yatırım harcamalarını kısıması sebebiyle ithalat planlanan hedeflerin gerisinde kalmıştır. GSMH içinde dış ticaretin payının arttırılması için dış ticaretin gelişimini sınırlayan etkenlerin ortadan

kaldırılmasına yönelik tedbirlerin alınması gerekir. En önemli tedbirler ise, ihracatımızın bünyesini değiştirecek ve geleneksel ihraç mallarımızın ihracını ve bu yolla ihracat gelirinin miktarını artıracak tedbirlerdir (Serin, 1972: 152).

Şekil 8: 1960-1980 Döneminde GSMH Büyüme Oranları (%)

Kaynak: TÜİK istatistik göstergeler 1923- 2009, Ankara: Aralık 2010, s.647.

Grafikte yer alan 1960- 1980 GSMH büyüme oranları dikkate alındığında büyüme oranlarının dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 1979 ve 1980 yılları haricinde dönem boyunca pozitif büyüme gerçekleşmiştir. 1979 yılında ekonomi %-0,5 oranında, 1980 yılında ise %-2,8 oranında küçülmüştür.

2.5. 1980 Sonrası Dönemde Büyüme ve Dış Ticaret

Dünya genelinde yaygınlaşan küreselleşme olgusu, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomileri üzerinde etki göstermiştir. 1980 sonrası dönem, Türkiye'nin de küreselleşme sürecine katıldığı dışa açık ekonomik yapının olduğu liberal bir dönemdir. Liberalleşmenin ilk yılları olan 1980 ile 1983 arası yıllar, askeri yönetimin egemen olduğu askeri liberal dönemdir (Sakarya, 2014: 246).

24 Ocak 1980 Kararları neoliberal politikalar doğrultusunda oluşturulmuştur. IMF ve Dünya Bankasının az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere sundukları istikrar ve uyum programlarının içeriğiyle 24 Ocak Kararlarının içeriği aynı doğrultudadır. 24 Ocak Kararlarının amaçları;

- Fiyatlarda istikrarın sağlanması,
- Ödemeler dengesinin sağlanması,

- Piyasa ekonomisine işlerlik kazandırılması,
- Ekonominin dışa açık hale gelmesi ve bu kapsamda sanayileşme stratejilerinin uygulanması,
- Kamu sektörünün ekonomideki payının azaltılması şeklindedir.

24 Ocak Kararları doğrultusunda bu amaçları gerçekleştirmek adına IMF'e sunulan niyet mektubunda şunların üstlenileceği ifade edilmiştir:

- Fiyat istikrarını gerçekleştirmek ve enflasyonu frenlemek amacıyla sıkı para politikası uygulanacak,
- Akaryakıt fiyatları, tarım ürünleri taban fiyatları ve KİT ürünlerine ait fiyatlar enflasyonu önleyecek biçimde ayarlanacak,
- Enerji yatırımları hariç olmak üzere kamu harcamaları kısıllacaktır,
- Faiz oranları yükseltilecek,
- Ücret uyuşmazlıkları çözümlenecek,
- Serbest döviz kuru ile ülkenin dış ticarete rekabet gücü artırılmaya çalışılacak,
- Ülke ekonomisinde liberal piyasa ekonomisi işlerlik kazanacak,
- Borç yönetimine dikkat edilecektir,
- Ekonomik önlemler gözetilirken IMF'e danışılacaktır.

24 Ocak Kararları baz alınarak verilen niyet mektubunda da görüldüğü üzere öncelikli hedef enflasyonun kontrol altına alınmasıdır (Küçükaslan, 2007: 86-88).

24 Ocak Kararlarıyla ekonominin dışa açılması ve ihracata dayalı yapısal değişikliklere gidilmesi hedeflenmiştir. Kararların uygulamaya alınmasıyla birlikte %48,62'ye ulaşan büyük çaplı devalüasyonu sürekli günlük kur uyarlamaları takip etmiştir. Dış ticarete ülkenin rekabetini güçlendirmek adına devalüasyon ve ihracat teşvikleri yapılmıştır (Hatipağaoğlu, 2016: 42).

Ülkemizde dönemler itibariyle farklı döviz kuru sistemleri uygulanmıştır. 1980 öncesi dönemde sabit kur sistemi, 1980 sonrası dönemde ise esnek sistemine geçilmiştir. 1980-1989 dönemi ve 1989 yılındaki tam konvertibilite sonrası dönem birbirinden farklılık göstermektedir. Devalüasyonların süreklilik kazandığı sabit kur sistemi 1980- 1989 döneminde uygulanmıştır. Müdahaleli serbest kur 1989- 1999 döneminde, günlük artışların belirlendiği sabit kur sistemi ise 2000- 2001 döneminde uygulanmıştır. 2001

yılının diğer yarısında merkez bankasının müdahalelerinin azaltıldığı serbest kur sistemi uygulama konulmuştur. Dış ticarete karlılığı artırmak için kullanılan döviz kurları 1980- 2001 döneminde kısmen, 2001 sonrası dönemde ise gerçek boyutta ihracata yönelik büyüme stratejisinde uygulanmaktadır (Barışık ve Demircioğlu, 2006: 72).

Türkiye ekonomisinde köklü değişimlerin yaşandığı 1980 sonrası dönemde büyüme rakamları kararsız bir yol izlemiştir. 1980- 1989 döneminde ortalama olarak büyüme oranı %4,22 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönem aralığında büyüme kararsızdır ve bu dönemde hiçbir zaman üst üste %5 ve üzerinde büyüme gerçekleşmemiştir. Ekonomik sıkıntıları gidermek adına uygulamaya konulan istikrar programları da büyüme üzerindeki bu kararsız yapıya çözüm getirememiştir. İstikrar programları para piyasası ve dış ticaret üzerinde olumlu etkiler gösterirken, bütçe harcamalarının kısılması konusunda beklenen etkiyi göstermekte başarılı olamamıştır. Bu dönemde bütçede meydana gelen açıkların vergiler gibi kamu alacaklarıyla kapatılması yerine borçlanmaya gidilmesi, iç kaynakların spekülative alanlara kayması sonucunu doğurmuş ve spekülative karlılık olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum büyümede kararsızlıklara neden olmuştur. Ayrıca dış ticaretin genel olarak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle yapılması da büyümedeki kararsızlığa etkili olmuştur (Hatipağaoğlu, 2016: 45).

1980’li yılların başında ihracat rakamlarında artış yaşanmasının en önemli sebepleri; dış ticarete serbestleşme ve yapılan devalüasyonlar sonucu Türk lirasının ciddi ölçüde değer kaybetmesidir. 1980 sonunda 2,9 milyar ABD doları olan toplam ihracat 1984’te 7,1 milyar ABD dolarına ulaşmış ve bu süreçte ihracata en önemli katkıyı imalat sanayi sağlamıştır. İmalat sanayinin ihracat içindeki payı 1980 yılında %36, 1984 yılında ise %72 olarak gerçekleşmiştir. 1980- 1989 dönemi ihracat teşviklerinin yoğun olarak uygulandığı bir dönem olmuştur. 1989 yılında Dünya Bankası ve IMF’in politikaları ya da diğer bir ifadeyle “ Washington Uzlaşması” etkisinde hazırlanan Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Kararname ile dış finansal serbestlik sağlanmış ve kambiyo politikasında önemli değişikliklere gidilmiştir. Türk parası tam konvertible hale getirilmiş, yüksek faiz oranları ile de ülkeye kısa vadeli sıcak para girişi sağlanmıştır. Bu durumda değerlendirilen Türk parası ihracat üzerinde olumsuz etkilere yol

açarken ithalat hacminin de artması dolayısıyla ihracatın ithalat bağımlılığının artmasına neden olmuştur (Hatipağaoğlu, 2016: 49).

Türkiye’de 1990’lı yıllar boyunca para ve kur politikaları dış borçlanmaya yönelik olmuş, uygulanmakta olan serbest kur politikasından vazgeçilerek kontrollü kur uygulamasına geçilse de kriz yılları olan 1994 ve 2001 yılları dışında Türk lirası aşırı değer kazanmıştır. Ekonomide uygulanmakta olan para ve maliye politikaları doğrultusunda kararsız büyüme ortamı, kamu borçlarının artması, yüksek enflasyon olgusu ve faiz harcamaları gibi kötü ekonomik yapı ülkeyi krizlere sürüklemiştir. 1994 yılında gerçekleşen kriz ve devalüasyon, 2000 yılı son çeyreğinde bankacılık sektöründe yaşanan kriz ve 2001 yılı başında yaşanan ve devalüasyon ile sonuçlanan döviz krizi ülke ekonomisine önemli boyutta zarar vermiştir. 1994 krizinde o yıla gelinceye kadarki en yüksek kamu ve cari açık yaşanmış ve makro ekonomik verilerde ciddi bozukluklar gözlenmiştir (Sönmez ve Şimşek, 2011: 98). 2000 krizinin dayandığı asıl mesele sıcak para meselesidir. Sıcak para bankacılık sektörlerinde krize ve kriz sonucunda da ciddi bir varlık el değiştirmesi yada diğer bir ifadeyle sermayenin merkezileşmesi sürecini oluşturuyor ve bu, denetlenebilir hale geliyor (Türkay, 2006: 50).

Dış ticarete 1996 yılında sağlanan gümrük birliğiyle birlikte ilk olarak ithalatın arttığı akabinde tüm dış ticaretin özellikle 2001’den sonra arttığı gözlenmiştir. Dış ticarete alınan serbestlik kararları dış ticaret faaliyetlerin artmasına sebep olmuştur. Türkiye ve Avrupa Birliği arasında sağlanan gümrük birliği doğrultusunda, gümrük vergileri tarımsal alanlar hariç olmak üzere kaldırılmıştır. 2001 krizi sonrasında uygulanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Kararları ve gümrük birliğinin daha da aktifleşmesi dış ticarete hızlı artış sağlamıştır (Bakkalcı, 2013: 85).

Dolar kur paritesi 24 Ocak Kararları öncesinde 35,2 TL iken sonrasında 77,5 TL’ye yükselmiş ve 1979 yılında 81,7 milyar dolar olan GSYH 1980 yılı sonunda 68,4 milyar dolara gerilemiştir. Uygulanan kontrollü serbest kur rejimi dolayısıyla Türk lirasının değeri dolar karşısında gerilemiştir. 2001 yılı sonunda dolar kuru 1.230.000 TL idi. GSYH 1980 yılında 68,9 milyar dolar iken 2001 yılı sonunda 197 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. GSYH ’da gerçekleşen bu artış asıl olarak 2000 yılına kadar olan dönemde yaşanmıştır. 2000 yılı sonunda 265 milyar dolar olan GSYH, 2001 krizinde 197 milyar dolar seviyesinde gerilemiştir. Türk lirası değer kaybetmesine rağmen dış

ticaret açığı yıllık ortalama olarak %6 gibi yüksek bir seviyede yer almıştır. 1980- 2001 dönemin en önemli sorunu, yıllık %5 ortalamaya ulaşmış olan bütçe açığıdır. Bu dönemde borçlanmaya ağırlık veren para politikası izlenmiştir (Eğilmez ve Kumcu, 2013: 258).

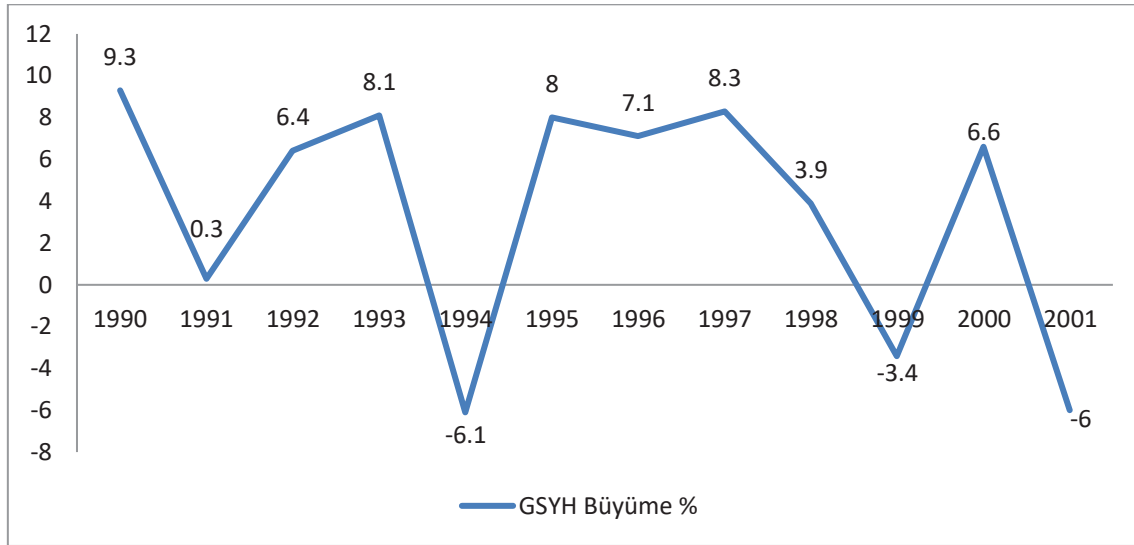
Tablo 13: 1991- 2001 Dış Ticaret Verileri

YILLAR	DIŞ TİCARET - YILLIK (Milyon \$)						İHR / İTH %
	İHRACAT	Değ.%	İTHALAT	Değ.%	DENGE	HACİM	
1991	13.593	4,9	21.047	-5,6	-7.454	34.640	64,6
1992	14.715	8,2	22.871	8,7	-8.156	37.586	64,3
1993	15.345	4,3	29.428	28,7	-14.083	44.773	52,1
1994	18.106	18,0	23.270	-20,9	-5.164	41.376	77,8
1995	21.637	19,5	35.709	53,5	-14.072	57.346	60,6
1996	23.224	7,3	43.627	22,2	-20.402	66.851	53,2
1997	26.261	13,1	48.559	11,3	-22.298	74.820	54,1
1998	26.974	2,7	45.921	-5,4	-18.947	72.895	58,7
1999	26.587	-1,4	40.671	-11,4	-14.084	67.258	65,4
2000	27.775	4,5	54.503	34,0	-26.728	82.278	51,0
2001	31.334	12,8	41.399	-24,0	-10.065	72.733	75,7

Kaynak: Ticaret Bakanlığı, Erişim Tarihi: 12.02.2020

Tabloda yer alan dış ticaret verilerine bakıldığında, ihracatta 1999 yılı dışında ufakta olsa sürekli artışlar gözlenmiştir. İthalat ise 1997 yılına kadar 1991 ve kriz yılı olan 1994 dışında her yıl artış göstermiştir. Ancak 1997 yılından sonra iki yıl üst üste ithalat rakamlarında gerileme yaşanmış ve 1999 yılında 40.671 milyon dolar olan ithalat 2000 yılında 54.503 milyon dolar seviyesine yükselmiş ve kriz yılı olan 2001 yılında ise 41.399 milyon dolar seviyesine gerilemiştir. 1991- 2001 dönemi boyunca dış ticaret sürekli açık vermiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranı 1993 yılına kadar artış göstermiş ve 1993 yılında %52,1 oranına gerilemiştir. 1994 krizinde ise ithalat rakamlarındaki gerileme nedeniyle ihracatın ithalatı karşılama oranı %77,8 oranına yükselmiştir. 1994 yılından sonra dalgalı bir seyir izleyen ihracatın ithalatı karşılama oranı 2000 yılın % 51 gibi düşük bir orana gerilemişken diğer bir kriz yılı olan 2001 yılında ise %75,7 oranına yükselmiştir.

Şekil 9: 1990-2001 Dönemi Büyüme Oranları

Kaynak: Ticaret Bakanlığı, Erişim Tarihi: 12.02.2020

Grafikteki GSYH büyüme oranları incelendiğinde, 1990- 2001 dönemi boyunca büyüme dalgalı bir seyir izlemektedir. 1990 yılında %9,3 olan büyüme oranı 1991 yılında %0,3 oranına kadar gerilemiş ve 1992 yılında %6,4 oranında yükselmiştir. 1993 yılında da büyüme oranı artmaya devam etmiş ve %8,1 seviyesine gelmiştir. Ancak 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz sebebiyle GSYH %-6,1 oranında küçülmüştür. Kriz sonrası yıllarda ise sırasıyla %8, %7,1 ve %8,3 oranında dalgalı bir şekilde pozitif büyüme gerçekleşmiştir. 1997 yılından sonra büyüme oranları azalma göstermiş ve 1999 yılında %-3,4 oranında ekonomik küçülme yaşanmıştır. 2000 yılına gelindiğinde ise ekonomi tekrardan % 6,6 oranında pozitif büyüme yakalamış ancak bir diğer kriz yılı olan 2001 yılında %-6 oranında negatif büyüme yani ekonomik küçülme yaşanmıştır.

❖ 2001 Yılından Günümüze Büyüme ve Dış Ticaret

Türkiye'nin finans ve bankacılık sektörü 2000-2001 krizlerinde ciddi yaralar almıştır. 2000- 2001 döneminde 19 adet bankanın yönetimine Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurumu (BDDK) tarafından el koymuş ve Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) kapsamı altına alınmıştır. Devri gerçekleştirilen bankalar ile geriye kalan diğer yerli bankalar mali yapılarının bozulmasına neden olan faiz, kur ve likidite riskiyle karşılaşmışlardır. Yaşanan krizler, bankaların varlıkları arasında yer alan devlet iç

borçlanma senetlerinin(DİBS) değerini düşürmüş, %7,500'lerle belirtilen faiz oranlarıyla bankalar piyasadan para talep etmiş ve döviz borcu bulunan bankalar sabit kur sisteminden dalgalı kur sistemine geçilmesiyle, bir gün sonra farkıyla döviz borçları için %40 fazla ödeme zorunluluğuyla karşılaşmışlardır. Bu durumda karlılık azalmış ve zarar oluşmuş, bankalar sermaye sıkıntısı yaşamış ve kredi verme fonksiyonlarını yerine getiremez olmuşlardır (Dikkaya, Üzümcü ve Özyakışır, 2018: 312).

2000- 2001 krizlerinden sonra, ekonomik sorunlara çözüm olarak “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” hazırlanmıştır. Program, IMF destekli makro ekonomik bir programdır. Temel hedef, sürünen pariteler döviz kuru sisteminin bırakılması nedeniyle oluşan güvensizlik ve istikrarsızlığı ortadan kaldırarak, kamu idaresinin tekrar düzenlenmesine dair altyapının oluşturulması çerçevesinde, borç dinamiğini (kamu borçlarının sürdürülemez seviyelere ulaşması) kırmak olarak belirtilmiştir. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı; mal, hizmet, para ve sermaye piyasalarında serbestliğin mutlaka sağlanması gerektiği anlayışından yola çıkarak yaşanan finansal krizlerden denetimin yoksun olduğu piyasaları değil müdahaleci politikaları, popülist uygulamaları, şeffaflık eksikliğini ve yanlış yapılanmaları sorumlu tutmuştur. Program uzun dönemde enflasyon hedeflemesi sistemine geçilmesini amaçlamıştır. Bu doğrultuda 2002 yılından 2006 yılına kadar örtük enflasyon hedeflemesi uygulanmış ve 2006 yılında açık enflasyon hedeflemesi sistemine geçilmiştir (Bulut ve Ulusoy, 2018: 410).

Güçlü ekonomiye geçiş kapsamında üzerinde durulan başlıklar şunlardır (Ceylan ve Gürsoy, 2011: 222):

- Esnek kur sisteminde enflasyonla mücadeleyi sürekli ve istikrarlı bir biçimde sürdürme,
- Bankacılık kesiminde öncelikle kamu ile TMSF bünyesindeki bankalar olmak üzere hızlı ve kapsamlı yeniden yapılandırma ve böylelikle bankacılık sektörüyle reel sektör arasında sağlam bir ilişki bağlantı oluşturma,
- Kamu finansman dengesini bir daha bozulmayacak bir şekilde kuvvetlendirmek,
- Fedakarlığın tüm kesimlerce adil bir şekilde dağıtıldığı toplumsal anlayış çerçevesinde, enflasyon hedefleriyle uyumlu bir gelir politikası sürdürmek,

- Tüm bu başlıkları şeffaf, esnek ve etkin bir şekilde gerçekleştirecek yapısal unsurların kanuni altyapısını oluşturmak şeklindedir.

2008 krizi ABD finans sektöründe başlamıştır. Finansal kuruluşlar farklı varlık türlerini bir havuzda topluyor ve varlık gelirlerine göre menkul kıymet ihraç ediliyor. Amaç bu varlıkları likit gelire kavuşturmadır. İhraç edilen bu menkul kıymetlerin geliri varlık sahibi olan finansal kuruluşa yada şirkete ait olurken, havuzdaki varlıkların geliri menkul kıymet yatırımcılarına ulaşılıyor. Havuzdaki varlıkların değerleri doğrultusunda çıkarılan türev araçlar havuzun değeri arttıkça daha fazla, düştükçe de daha az gelir getiriyor. Bu süreçte bir menkul değerden birden fazla menkul değer üretiliyor ve her bir finansal aracı kendi karını veya komisyonunu ilave ederek bunu başkasına pazarlıyor. Bunun sonucunda finansal bir balon oluşuyor. 2008 krizi esnasında küresel reel üretim 55-60 trilyon dolar iken, finansal kağıtların piyasa değeri bunun 10 katı yani yaklaşık 600 trilyon dolar idi. Ciddi boyutta şişen balon 2008 yılında patlamış ve dünya ciddi bir krizin içinde kalmıştır (Durmuş, 2018: 28).

Türkiye ekonomisini etkileyen diğer bir kriz ise 2008 yılında meydana gelen Küresel Finans Krizidir. Küresel kriz sebebiyle 2008 ve 2009 yıllarında Türkiye ekonomisinde küçülme yaşanmıştır. 2008 yılı ortalarında Lehman Brothers Yatırım Bankasının batmasıyla derinlik kazanan krizle birlikte ABD’de birçok banka batmıştır. Türk bankacılık sektörü 2001 krizi sonrasında alınan önlemler ve oluşturulan güçlü altyapı sebebiyle 2008 küresel ekonomik krizinde sağlam bir duruş sergilemiştir. Türk bankacılık sektörüne 2008 krizinin tesir etmesini; krizin temelini oluşturan “sub-prime” mortgage olarak da ifade edilen kredi türev ürünlerine yatırım yapılmaması, likidite yapısı, sermaye yeterliliği, risk yönetimi ve iç kontrol sistemlerine sahip olunması engellemiştir (Akın, 2016: 3).

Tablo 14: 2002- 2019 Dönemi Dış Ticaret Verileri

Yıllar	İhracat		İthalat		Dış Ticaret Dengesi Bin ABD\$	Dış Ticaret Hacmi Bin ABD \$	İhracatın İthalata Karşılama Oranı %
	Değer Bin ABD\$	Değişim %	Değer Bin ABD\$	Değişim %			
2002	36 059 089	15,1	51 553 797	24,5	-15 494 708	87 612 886	69,9
2003	47 252 836	31,0	69 339 692	34,5	-22 086 856	116 592 528	68,1
2004	63 167 153	33,7	97 539 766	40,7	-34 372 613	160 706 919	64,8
2005	73 476 408	16,3	116 774 151	19,7	-43 297 743	190 250 559	62,9
2006	85 534 676	16,4	139 576 174	19,5	-54 041 499	225 110 850	61,3
2007	107 271 750	25,4	170 062 715	21,8	-62 790 965	277 334 464	63,1
2008	132 027 196	23,1	201 963 574	18,8	-69 936 378	333 990 770	65,4
2009	102 142 613	-22,6	140 928 421	-30,2	-38 785 809	243 071 034	72,5
2010	113 883 219	11,5	185 544 332	31,7	-71 661 113	299 427 551	61,4
2011	134 906 869	18,5	240 841 676	29,8	-105 934 807	375 748 545	56,0
2012	152 461 737	13,0	236 545 141	-1,8	-84 083 404	389 006 877	64,5
2013	151 802 637	-0,4	251 661 250	6,4	-99 858 613	403 463 887	60,3
2014	157 610 158	3,8	242 177 117	-3,8	-84 566 959	399 787 275	65,1
2015	143 838 871	-8,7	207 234 359	-14,4	-63 395 487	351 073 230	69,4
2016	142 529 584	-0,9	198 618 235	-4,2	-56 088 651	341 147 819	71,8
2017	156 992 940	10,1	233 799 651	17,7	-76 806 711	390 792 592	67,1
2018	167 920 613	7,0	223 047 094	-4,6	-55 126 481	390 967 708	75,3
2019*	171 530 675	2,1	202 704 512	-9,1	-31 173 837	374 235 186	84,6
*2019 yılı verileri geçicidir.							

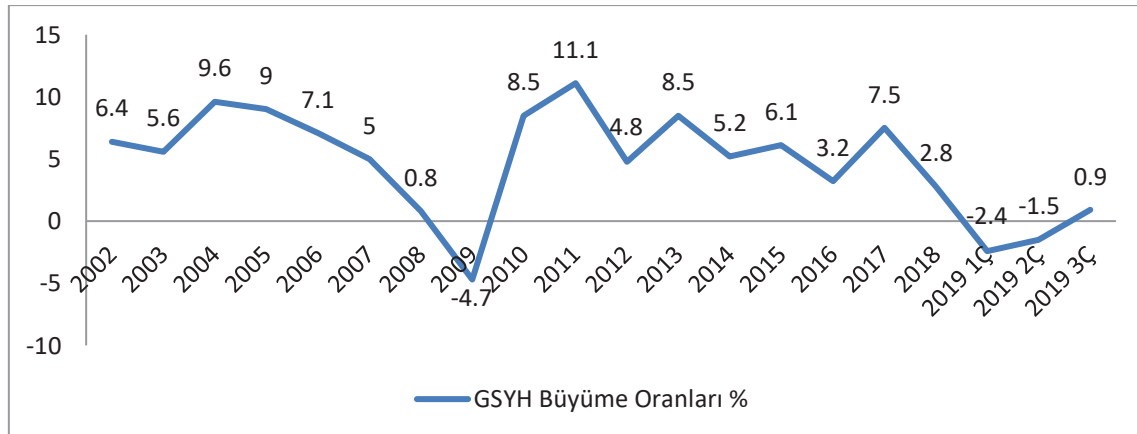
Kaynak: TÜİK, Erişim Tarihi: 18.02.2020

Tablodaki dış ticaret verileri incelendiğinde; Türkiye ekonomisinde 2002 yılından itibaren ihracatta önemli önemli boyutta artışlar gözlenmiştir. Dünya ekonomik konjonktürünün de çok elverşi olduğu ve yüksek büyüme hızlarının yaşandığı bu dönemde Türkiye’de bu durumdan üstüne düşeni almış ve ihracatını 2008 yılında 132 milyon dolara çıkarmıştır. 2008 yılına kadar sürekli artış sağlayan ihracatımız, 2008 küresel krizi sebebiyle 2009 yılında 102 milyon dolar, 2010 yılında ise 113 milyon dolara gerilemiş ve sonra tekrar artmaya başlamıştır. ABD’ de başlayan küresel krizin Avrupa ülkelerini de vurmasıyla ihracatının büyük çoğunluğunu Avrupa ülkeleriyle yapan Türkiye bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. 2002 yılında Türkiye ihracatı 36

milyon dolar iken 2019 yılında 171 milyon dolar seviyesine yükselmiştir ve ihracatın ithalatı karşılama oranı 2002’de %69,9 iken 2019 yılında bu oran %84,6 olarak gerçekleşmiştir. Dönem içerisinde ithalatı ihracat gibi artış gözlenmiş ve 2008 yılında 202 milyon dolara ulaşmıştır. 2008 küresel kriziyle ihracat gibi ithalatı da azalma yaşanmış ve 2009 yılında ithalat 141 milyon dolara gerilemiştir. İthalattaki artış ihracattan daha fazla olduğundan 2002- 2019 dönemi boyunca dış ticarete sürekli açık verilmiştir. 2007 yılında 63 milyon dolara çıkan dış ticaret kriz yılı olan 2008 yılında 70 milyon dolara kadar ulaşmış ve 2009 yılında ise 39 milyon dolara gerilemiş, 2011 yılına gelindiğinde ise dönemin en yüksek dış ticaret açığı 106 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Dönem başında yani 2002 yılında ithalat 51 milyon dolar iken dönem sonu 2019 yılında ithalat 202 milyon dolara ulaşmış ve dış ticaret açığı 2019 yılında 31 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (Tunalı, 2018: 33-34).

Dış ticarete meydana gelen açığı azaltmak için ihracatın artırılması, ithalatın azaltılması gerekir. Ancak Türkiye ekonomisi için, dış girdilere olan bağılılığının azaltılması yüksek katma değerli teknolojik ürün ihracatıyla mümkündür. Türkiye’nin 2000 yılına kadarki ihracatının, önemli bir kısmı emeğin yoğun olarak kullanıldığı sektörlerde gerçekleşmiştir. Makine sektörünün ihracat içindeki payı oldukça düşük düzeydedir. 2000 yılı sonrasında Türkiye’nin toplam ihracatında dönüşüm yaşanmıştır. Aralık 2019 ihracat verilerine bakıldığında imalat sanayisi ürünlerinin payı %93, ileri teknoloji ürünlerinin imalat sanayisi içindeki payı %4,3, orta yüksek teknolojik ürünlerin payı ise %36,6 olarak gerçekleşmiştir (İncekara, 2015: 25)

Şekil 10: 2002- 2019 GSYH Büyüme Oranları

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Erişim Tarihi: 20.02.2020

Grafikte yer alan verilere göre, Türkiye’de GSYH büyüme oranları dalgalı bir seyir izlemiştir. 2001 yılı sonrasında alınan ekonomik alınan tedbirler neticesinde, 2002 ile 2007 yılları arasında yüksek büyüme oranlarına ulaşılmıştır. 2007 yılının ortalarından itibaren dünyada genelinde oluşum gösteren küresel finans krizi ülkemizi de etkisi altına almış ve büyüme rakamlarında önemli düşüslere sebep olmuştur. Bu durum reel sektörü de olumsuz etkilemiştir. 2008 krizi sonrası, 2009 yılında GSYH büyüme oranı %-4,7 oranında gerçekleşmiştir (Acar, 2013: 18). 2010 yılında tekrar pozitif ekonomik büyüme başlamış ve dönem içinde en yüksek büyüme oranı 2011 yılında %11,1 olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılında ekonomi %7,5 oranında büyüme gösterirken 2018 yılında %2,8 oranına gerilemiştir. 2019 yılında açıklanan TÜİK verilerine göre, Türkiye ekonomisi birinci çeyrekte %-2,4, ikinci çeyrekte %-1,5 oranında küçülmüş ve üçüncü çeyrekte %0,9 büyümüştür.

BÖLÜM III: TÜRKİYE’DE DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME ANALİZİ

3.1. Literatür Taraması

Dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi birçok yönden ele alınarak iktisat literatüründe önem arz etmiştir. Ekonometrik analiz yöntemleri kullanılarak birçok ülke için büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişki incelenmiştir.

Çalışmalar sonucunda tam bir görüş birliği sağlanamamaktadır. Bazı alınan ülke, yöntem, dönem ve değişken farklılıkları sebebiyle çalışma sonuçları farklılaşmaktadır. İhracata dayalı büyüme hipotezi bir takım çalışmalarda geçerli kabul edilmişken bazı çalışmalarda hipotez geçersiz kabul edilmiştir. Literatürde dış ticaret ve ekonomik büyümeyi test eden çalışmaların bazılarını aşağıdaki tabloda yer verilmiştir:

Tablo 15: Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Literatür Özetleri

Yazar	Ülke / Dönem	Yöntem	Sonuç
Elbeydi vd. (2010)	Libya / 1980-2007	Eş Bütünleşme Testi	Gelir, ihracat ve nispi fiyatların eş bütünleşik olduğu ve uzun dönemde ihracat ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Kumari ve Malhotra (2014)	Hindistan/ 1980-2012	Johansen eş bütünleşme ve Granger nedensellik analizi	İhracat ile kişi başına düşen GSYH arasındaki uzun süreli denge ilişkisinin olmadığı gösterilmiştir.
Saleem ve Sial (2015)	Pakistan/ 1973-2013	ARDL(gecikmesi dağıtılmış otoregresif) sınır testi ve Granger nedensellik testi	İhracat, beşeri sermaye ve sermaye oluşumunun Pakistan’ın ekonomik büyümesinde önemli rol üstlendiği görülmüştür. Nedensellik analizinde iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Riezman vd. (1996)	126 ülke/ 1950-1990	Nedensellik testleri	Dışa açık ticaret ve ihracatla büyüme arasında iki yönlü nedensellik vardır.
Wörz (2005)	OECD Ülkeleri, bazı Asya ve Latin Amerika Ülkeleri /1981-1997	Panel analizi	OECD ülkeleri için ihracata dayalı büyüme hipotezinin kabul edildiği ve diğer ülkelerin büyümesinde de ithalatın etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Ekanayake (1999)	8 gelişmekte olan Asya ülkesi / 1960-1997	Eş bütünleşme ve nedensellik testleri	İhracatla büyüme arasında çift yönlü bir ilişki vardır.
Al-Yousif (1997)	Suudi Arabistan, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman / 1973-1993	Eş bütünleşme ve nedensellik testleri	İhracat ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır.
Ramos (2001)	Portekiz / 1865-1998	Granger nedensellik testi	Değişkenler arasında nedensellik ilişkisi teyit edilmemiştir.
El Alaoui (2015)	Fas / 1980-2013	Eş bütünleşme ve nedensellik testleri	Eş bütünleşme sonucuna göre değişkenler arasında uzun ilişkinin varlığı doğrulanmaktadır. Kısa vadeli nedensellik için ise, ekonomik büyüme ve ithalat arasında iki yönlü nedensellik, ihracattan ithalata yönelen tek yönlü nedensellik ve ekonomik büyüme ile ihracat arasında yön­süz nedensellik saptanmıştır.

Cheng ve Chu (1996)	ABD / 1940-1990	Phillips-Perron birim kök testi, Johansen-Juselius kointegrasyon, Granger nedensellik testi, Hata düzeltme mekanizması	İhracat ile büyüme arasında çift yönlü ilişki tespit edilmiştir.
Jung ve Marshall (1985)	37 gelişmekte olan ülke/ 1950-1981	Granger nedensellik testi	Endonezya, Mısır, Kosta-Rika ve Ekvador için ihracatın büyümeyi etkilediği saptanmıştır.
Herrerias ve Orts (2009)	Çin / 1964-2004	Hata düzeltme modeli testi	Uzun dönemde ithalat ve yatırımlar büyümeyi birlikte etkiliyor.
Demirhan (2005)	Türkiye / 1990-2004	Vektör hata düzeltme modeli, nedensellik testleri ve Johansen eş bütünleşme testi	İhracattan büyümeye doğru bir nedensellik bulunmazken, ithalattan büyümeye doğru bir nedensellik vardır.
Aktaş (2009)	Türkiye/ 1996-2006	Eş bütünleşme ve nedensellik testleri	Kısa dönemde ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. uzun dönemde ise; ihracattan ithalata, ithalattan ihracata, büyümeden ihracata ve büyümeden ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
Güngör ve Kurt (2007)	Türkiye / 1968-2003	Eş bütünleşme testi	Dışa açıklık ve kalkınma arasında uzun dönemli bir ilişki vardır.

Kıran ve Güriş (2011)	Türkiye/ 1992-2006	Nedensellik testleri	Ticari dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişki; finansal dışa açıklıkla ekonomik büyüme arasında anlamsız bir ilişki vardır.
Taştan (2010)	Türkiye / 1985-2009	Spektral Granger nedensellik testi	İthalata dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir.
Gül, Kamacı ve Konya (2013)	Türkiye / 1994-2010	Pedroni eş bütünleşme ve Panel Granger nedensellik testi	Uzun dönemde ihracattan büyümeye doğru çift taraflı bir nedensellik mevcutken, ithalattan büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik tespit edilmiştir. Ancak kısa dönemde bu sonuca erişilememiştir.
Deniz ve Koç (2019)	Türkiye / 2005-2017	Çoklu regresyon modeli	İhracat ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir.
Şimşek (2003)	Türkiye / 1960-2002	Hata düzeltme modeli, Koentegrasyon ve Granger nedensellik testi	Çıktının büyümesinden ihracatın büyümesine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Korkmaz ve Aydın (2015)	Türkiye / 2002-2014	Vektör otoregresyon (VAR) modeli ve Granger nedensellik testi	İthalat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Altıntaş ve Çetintaş (2010)	Türkiye/ 1970-2007	Eş bütünleşme ve nedensellik testleri	İhracata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu kabul edilmiştir.

Aytaç ve Akduğan (2012)	Türkiye / 2001-2011	Granger nedensellik analizi, VAR analizi ve Johansen eş bütünleşme testi	İthalattan, ihracat ve GSYİH'ya doğru nedensellik, ihracattan da GSYİH 'ya doğru nedensellik olduğu bulunmuştur.
Çütçü ve Yaşar (2019)	Türkiye / 1924-2015	Maki eş bütünleşme, Granger nedensellik testi ve Hacker ve Hatemi-J nedensellik testi	Sadece milli gelirden ithalata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Ersungur ve Doru (2014)	Türkiye / 1980-2010	Eş bütünleşme ve nedensellik testleri	Dış ticaretin kalkınma üzerinde olumlu etkisi olduğunun geçerliliği kabul edilmiştir.
Temiz (2010)	Türkiye / 1965-2009	Granger nedensellik testi	Reel ihracat ve ekonomik büyüme arasında kısa dönemde ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklemeyen, uzun dönemde ise destekleyen sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir.
Takım (2010)	Türkiye / 1975-2008	Granger nedensellik testi, hata düzeltme modeli	İhracata dayalı büyüme modelinin Türkiye'de geçerli olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır.
Bilgin ve Şahbaz (2009)	Türkiye / 1987-2007	Johansen eş bütünleşme, Granger nedensellik testi ve Wald testi	İhracata dayalı büyüme hipotezini destekleyecek şekilde, ihracattan sanayi üretim endeksine doğru tek yönlü nedensellik olgusu gözlemlenmiş ve ihracat ile dış ticaret hadleri arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur.

3.2. Çalışmanın Amacı ve Kullanılan Ekonometrik Yöntemler

Çalışmada Türkiye'nin ekonomik büyümesinde ihracat ve ithalatın etkili olup olmadığı saptanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda İhracata dayalı ve ithalata dayalı büyüme hipotezlerinin geçerliliği test edilecektir.

Çalışmada kullanılan ver seti, 2000- 2019 yıllarını kapsamaktadır. Kullanılan seriler; ihracat, ithalat ve harcama yöntemiyle GSYH olarak belirlenmiştir. Analizde üçer aylık dönemler halinde çeyreklik veriler kullanılmıştır. Veriler, TÜİK'in veri tabanından ve Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir. Çalışmadaki analizler Eviews-7 ekonometrik paket programı kullanılarak elde edilmiştir.

Veriler arasındaki nedensellik ilişkisine bakılmadan önce durağanlık testi uygulanmıştır. Dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi test etmek adına verilere Augmented Dickey-Fuller(ADF) ve Phillips-Perron(PP) birim kök testleri ile Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Daha sonra verilerdeki bir değişkende ortaya çıkan şok bir tepkimenin diğer değişkenleri nasıl etkilediği gözlemlemek adına Etki-Tepki analizi yapılmıştır.

3.3. Durağanlık Analizi

Zaman serileri birçok ekonometrik modelin dayanak noktasını oluşturur. Zaman serileri, bir yöntem olduğu kadar gelecekteki durumu tahmin etmeye yarayan bir bilgi kaynağıdır. Ekonometrik analizlerde zaman serilerin özellikleri dikkate alınmalıdır. Ekonomik zaman serileri; trend, konjonktür, mevsimsellik ve düzensiz hareketlerin etkisinde kalmaktadır. Verilerin zaman serileri genel olarak özellik bakımından deterministik ve stokastik olmak üzere iki başlıkta incelemeye tabi tutulur. Serilerin deterministik özellikleri; genellikle serilerde sabit, trend ve mevsimsellik bileşenlerin var olup olmamasıdır. Stokastik özellikleri ise daha çok değişkenlerin durağan olup olmadıklarıyla alakalıdır.

Zaman serilerinin en gözde yanlarından biri, serilerin durağan yada durağan olmama durumudur. Ele alınan değişkenler arasında ekonometrik bakımdan anlamlı ilişkilerin kurulabilmesi için analizdeki serilerin durağan olması gerekir. Değişkenlerin zaman serilerinde trend yer alıyorsa, gerçek bir ilişkiden çok “sahte regresyon” oluşabilir. Bu

sebeple zaman serilerinin durağanlık durumuna göre regresyonun, gerçek ya da sahte bir ilişkiyi belirttiği ifade edilir.

Ekonomik değişkenlerin gösterdiği trend ve dalgalanmaların, bu değişkenlerin çeşitli dönemlerde maruz kaldıkları şoklarla ilişkili olduğu ve bu şokların özelliğine göre trend ve dalgalanma gösterdikleri son dönem ekonomi teorilerinin üzerinde durdukları bir konudur. Bu durum, iktisadi zaman serilerinin belirli bir dönem boyunca sahip oldukları istatistiksel özelliklerin analizini birlikte getirmiştir.

Tesadüfi ya da stokastik süreçler sonunda herhangi bir zaman serisinin meydana geldiği zannedilebilir. Bu zaman serisi verileri bir örneklem olarak ele alınır ve ana sürecin belirli bir döneminde meydana gelen durumunu ifade eder. Belirli bir dönem için incelemeye alınan bir seriyi meydana getiren stokastik sürecin durağan olması koşulları şu şekildedir:

Sabit Aritmetik Ortalama : $E(Y_t) = \mu$

Sabit Varyans : $Var(Y_t) = E(Y_t - \mu)^2 = \sigma^2$

Gecikme Mesafesine Bağlı kovaryans : $\gamma_k = E[(Y_t - \mu)(Y_{t-k} - \mu)]$

Bütün t değerleri için, k=gecikme mesafesi,

Bu şartlar sağlanmadığında süreç durağan değildir (Tarı, 2014: 374-375).

Durağan zaman serileri varyansı, ortalaması ve değişik gecikme aralığındaki ardışık ortak varyansı ölçülen her zaman biriminde aynı kalmaktadır. Böyle bir zaman serisi kendi ortalamasına dönme eğilimi taşır ve bu ortalama etrafındaki dalgalanmalar neredeyse sabit bir yüksekliğe sahiptir. Başka bir ifadeyle, durağan bir süreç sonlu varyansı sebebiyle ortalamasından fazla uzağa gitmez. Ardışık ortak varyansına dayalı olarak durağan bir süreç ortalamasına dönüş hızı gerçekleştirir. Ardışık ortak varyanslar küçük ise dönüş hızlı, büyük ise yavaş olur. Bir zaman serisi durağan değilse, durağan olmayan zaman serisi olarak adlandırılır. Durağanlaşmamış bir zaman serisinin ortalaması ile varyansı ve yatta her ikisi birden süreç içinde değişim gösterir (Gujarati ve Porter, 2012: 741).

Durağanlık, bir sürecin zaman içindeki ortak dağılımıyla ilgilidir. Ancak zayıf bağımlılık çok farklı bir kavramdır. x_t ve x_{t+h} rassal değişkenlerinin aralarındaki zaman uzunluğu olan h büyüdükçe, birbiriyle hangi güçte ilişkide olabileceklerine dair kısıtlamalar getirir. Zayıf bağımlılık kavramı durağan zaman serileri için daha rahatlıkla tartışılabilir bir olgudur. Durağan bir $(x_t : t = 1, 2, \dots)$ zaman serisi sürecinde, h sınırsızca büyürken x_t ve x_{t+h} hemen hemen bağımsız ise bu zaman serisi sürecine zayıf bağımlı demir. Kovaryans durağan diziler korelasyonlar yönünden karakterize edilebilirler. Bir kovaryans durağan zaman serisi, $h \rightarrow \infty$ giderken x_t ve x_{t+h} arasındaki korelasyon yeterince hızlı şekilde sıfıra gidiyorsa zayıf bağımlıdır. Başka bir ifadeyle değişkenler zaman içinde uzaklaştıkça aralarındaki korelasyon gittikçe daha küçük hale gelecektir. Kovaryans durağan diziler $h \rightarrow \infty$ giderken $\text{Corr}(x_t, x_{t+h}) \rightarrow 0$ ise bu dizelere asimtotik olarak korelasyonsuz denir (Wooldridge, 2013: 379).

Zaman serilerinin durağan olup olmadığına iki yöntemle karar verilir. Bunlardan ilki serinin otokorelasyon korelogramına bakmaktır. İkincisi ise seriye birim kök testleri uygulamaktır.

3.3.1. Korelogram Testi

Zaman serilerinin durağanlığı test etmek adına kullanılan korelogram testi, otokorelasyon fonksiyonu olgusuna dayanır. Kitle otokorelasyon fonksiyonu,

$$P_k = \frac{\gamma_k}{\gamma_0} = \frac{k \text{ aralığı için kovaryans}}{\text{Varyans}} \quad \text{olarak formüle edilir.}$$

Uygulamada örnek üzerinde çalışıldığından, sadece örnek otokorelasyon fonksiyonu r_k hesaplanabilmektedir. Buda şu şekilde formüle edilir:

$$\begin{aligned} r_k &= \frac{k \text{ aralığı için kovaryans}}{\text{Varyans}} = \frac{\sum_{t=k+1}^n (Y_t - \bar{Y})(Y_{t-k} - \bar{Y})/n}{\sum_{t=1}^n (Y_t - \bar{Y})^2 / n} \\ &= \frac{\sum_{t=k+1}^n (Y_t - \bar{Y})(Y_{t-k} - \bar{Y})}{\sum_{t=1}^n (Y_t - \bar{Y})^2} \end{aligned}$$

Değişik zaman aralıkları k için bulunacak r_k otokorelasyon (Autocorrelation (AC)) katsayı değeri ile k 'lar bağdaştırıldığında ortaya çıkan şekil korelogram yada örnek korelogramı olarak isimlendirilir. Ayrıca r_{kk} kısmi otokorelasyon (Partial

Autocorrelation(PAC)) fonksiyonu vardır. Kısmi otokorelasyon fonksiyonu Y_t ve Y_{t-k} arasındaki ilişkiyi, aradaki terimlerin etkisini çıkararak vermektedir (Tarı, 2014: 383).

Tablo 16: GSYH Serisinin Korelogramı

Date: 11/01/20 Time: 17:42 Sample: 2000Q1 2019Q4 Included observations: 80						
Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob	
1	0.899	0.899	67.117	0.000		
2	0.822	0.071	123.94	0.000		
3	0.831	0.423	182.80	0.000		
4	0.868	0.323	247.84	0.000		
5	0.774	-0.512	300.24	0.000		
6	0.694	0.017	342.99	0.000		
7	0.693	0.071	386.18	0.000		
8	0.715	0.019	432.76	0.000		
9	0.615	-0.282	467.72	0.000		
10	0.534	0.059	494.49	0.000		
11	0.532	0.056	521.40	0.000		
12	0.555	0.055	551.10	0.000		
13	0.465	-0.135	572.12	0.000		
14	0.392	0.079	587.41	0.000		
15	0.391	-0.024	602.81	0.000		
16	0.413	0.023	620.33	0.000		
17	0.330	-0.085	631.65	0.000		
18	0.258	-0.054	638.67	0.000		
19	0.256	0.012	645.73	0.000		
20	0.279	0.004	654.22	0.000		
21	0.205	-0.021	658.88	0.000		
22	0.139	-0.023	661.06	0.000		
23	0.140	0.026	663.33	0.000		
24	0.164	-0.016	666.48	0.000		
25	0.095	-0.039	667.56	0.000		
26	0.034	-0.010	667.71	0.000		
27	0.034	-0.040	667.85	0.000		
28	0.059	0.006	668.29	0.000		
29	-0.002	-0.025	668.29	0.000		
30	-0.057	0.007	668.71	0.000		
31	-0.054	-0.022	669.10	0.000		
32	-0.029	-0.008	669.22	0.000		
33	-0.085	-0.035	670.24	0.000		
34	-0.138	-0.019	672.95	0.000		
35	-0.136	-0.025	675.63	0.000		
36	-0.114	-0.054	677.58	0.000		

Tablo 17: İhracat ve İthalat Serisinin Korelogramı

Date: 11/01/20 Time: 17:40 Sample: 2000Q1 2019Q4 Included observations: 80 İhracat						
Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob	
1	0.921	0.921	70.376	0.000		
2	0.843	-0.028	130.19	0.000		
3	0.830	0.380	188.92	0.000		
4	0.824	0.050	247.54	0.000		
5	0.751	-0.327	296.85	0.000		
6	0.680	0.016	337.87	0.000		
7	0.660	0.073	376.96	0.000		
8	0.645	0.012	414.87	0.000		
9	0.585	-0.087	446.48	0.000		
10	0.532	0.051	472.96	0.000		
11	0.512	-0.018	497.85	0.000		
12	0.498	0.032	521.77	0.000		
13	0.447	-0.088	541.29	0.000		
14	0.404	0.048	567.51	0.000		
15	0.393	0.030	573.09	0.000		
16	0.387	0.038	588.48	0.000		
17	0.345	-0.087	600.87	0.000		
18	0.297	-0.077	610.23	0.000		
19	0.279	0.000	618.60	0.000		
20	0.270	0.007	626.58	0.000		
21	0.231	-0.036	632.52	0.000		
22	0.183	-0.049	636.31	0.000		
23	0.166	0.043	639.47	0.000		
24	0.159	-0.015	642.44	0.000		
25	0.116	-0.109	644.06	0.000		
26	0.069	0.004	644.63	0.000		
27	0.054	0.015	644.99	0.000		
28	0.052	0.020	645.33	0.000		
29	0.012	-0.082	645.35	0.000		
30	-0.037	-0.040	645.52	0.000		
31	-0.053	-0.016	645.89	0.000		
32	-0.056	-0.013	646.33	0.000		
33	-0.088	0.002	647.41	0.000		
34	-0.129	-0.024	649.78	0.000		
35	-0.127	0.134	652.14	0.000		
36	-0.131	-0.167	654.70	0.000		

Date: 11/01/20 Time: 17:35 Sample: 2000Q1 2019Q4 Included observations: 80 İthalat						
Autocorrelation	Partial Correlation	AC	PAC	Q-Stat	Prob	
1	0.906	0.906	68.233	0.000		
2	0.859	0.263	131.57	0.000		
3	0.803	-0.095	186.58	0.000		
4	0.805	0.309	242.46	0.000		
5	0.738	-0.239	290.16	0.000		
6	0.722	0.105	336.33	0.000		
7	0.667	-0.041	376.30	0.000		
8	0.650	-0.034	414.76	0.000		
9	0.571	-0.186	444.88	0.000		
10	0.536	-0.005	471.85	0.000		
11	0.478	-0.006	493.55	0.000		
12	0.465	0.046	514.40	0.000		
13	0.408	-0.033	530.72	0.000		
14	0.387	0.015	545.63	0.000		
15	0.333	-0.040	556.84	0.000		
16	0.322	0.053	567.44	0.000		
17	0.275	-0.003	575.30	0.000		
18	0.258	-0.033	582.35	0.000		
19	0.215	-0.006	587.30	0.000		
20	0.209	0.019	592.07	0.000		
21	0.173	-0.013	595.40	0.000		
22	0.156	-0.055	598.15	0.000		
23	0.118	0.002	599.75	0.000		
24	0.118	0.050	601.39	0.000		
25	0.098	0.024	602.53	0.000		
26	0.090	-0.036	603.52	0.000		
27	0.052	-0.080	603.85	0.000		
28	0.041	-0.024	604.05	0.000		
29	0.021	0.055	604.11	0.000		
30	0.004	-0.120	604.11	0.000		
31	-0.033	-0.036	604.26	0.000		
32	-0.043	0.013	604.51	0.000		
33	-0.057	0.016	604.97	0.000		
34	-0.073	-0.040	605.73	0.000		
35	-0.104	-0.018	607.31	0.000		
36	-0.124	-0.054	609.61	0.000		

Tablo 16 ve 17’de yer alan kesikli çizgiler % 95 kabul bölgesini vermektedir. Otokorelasyon fonksiyonu * ile gösterilmiştir ve bölgenin içinde yer alırsa istatistiksel bakımdan önemli bir kitle otokorelasyon fonksiyonu yoktur, bölgenin dışına yer alırsa kitle otokorelasyon fonksiyonu var demektir. Tablolardaki yer alan seriler düzey değerde durağan değildir. Seriyi durağanlaştırmak için fark alma işlemi uygulanacaktır. Serilerin korelogramına bakıldığında, otokorelasyon bulunmaktadır.

3.3.2. Birim Kök Testleri

Ekonometrik analizlerde yer alan seriler, durağanlık şartlarını sağladığı sürece geçerli kabul edilmektedir. Çalışmalar durağan olmayan serilerle yapıldığında regresyon analizleri sonucunda sahte regresyon ile yüksek test istatistiklerine maruz kalılabilmektedir. Uygulanması gereklilik arz eden nedensellik ilişkisine bakılmadan önce, serilerin durağanlığını belirlemek adına birim kök testlerinin yapılması gerekir (Köksal, 2016: 70).

Bir önceki dönemde değişkenin aldığı değer baz alınan dönemi ne ölçüde etkilediğinin saptanması, serinin uzun dönemde sahip olduğu özelliği belirtebilir. Bu sebeple serinin nasıl bir süreçten geldiğini kavrayabilmek adına, serinin her dönemde aldığı değerin daha önceki dönemdeki değeriyle regresyonunun elde edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı çeşitli yöntemler geliştirilmesiyle beraber, ekonometride birim kök analizi yöntemiyle serilerin durağan olup olmadıkları saptanabilmektedir (Tarı, 2014: 387).

3.3.2.1. Dickey- Fuller (DF) ve Augmented Dickey- Fuller (ADF) Testi

Durağan olmayan zaman serilerinin en temel örneği rassal yürüyüş modelidir. İki farklı rassal yürüyüş ayrımı yapılabilir. Bunlar sürüklenmeli (sabit terimli) ve sürüklenmesiz (sabit terimsiz) rassal yürüyüştür.

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + u_t \quad -1 \leq \rho \leq 1$$

Burada u_t beyaz gürültü (bir olasılıklı sürece ortalaması sıfır, σ^2 varyansı sabit ve ardışık olarak ilişkisizse beyaz gürültü süreci ya da saf rassal denir.) hata terimidir.

$\rho = 1$ ise sürüklenmesiz bir rassal yürüyüş modelidir, buda durağan olmayan olasılıklı bir süreçtir (Gujarati ve Porter, 2012: 754). Bu model birinci dereceden otoregresif AR(1) modelidir. $\rho = 1$ bulunursa, birim kök sorunu ortaya çıkmaktadır ve ilişki,

$Y_t = Y_{t-1} + u_t$ şeklinde olmaktadır. Bu ifade, bir önceki dönemde ekonomik değişkenin değeri ile o süreçte karşılaştığı şokun sistemde direkt olarak tutunması anlamına gelmektedir. Tüm sürecin başından beri bu durum göz önünde bulundurulduğunda, elde edilen sonuç bütün süreçler için geçerli olduğundan, bu daha önceki süreçlerde ortaya çıkan şokların da değişkenin bu dönemdeki değerine etkisinin sürdüğü ve bu doğrultuda geçmişteki şokların tamamının toplamından oluştuğu anlamına gelmektedir. Bu şokların kalıcı özellik göstermesi, serinin durağan olmaması ve zaman içinde gösterdiği trendin stokastik olması anlamına gelmektedir. Eğer $\rho < 1$ olursa, geçmiş dönemlerdeki şoklar etkilerini belirli bir dönem devam ettirse de, bu etkiler gittikçe azalacak ve kısa bir dönem sonra tamimiyle ortadan kaybolacaktır.

$Y_t = \rho Y_{t-1} + u_t$ denkleminin sağından ve solundan Y_{t-1} çıkarılarak,

$\Delta Y_t = (\rho - 1)Y_{t-1} + u_t$ ilişkisi elde edilir. Burada ΔY_t birinci farktır. $(\rho - 1)$ ise sürüklenme katsayısı “ δ ” olarak ifade edilirse denklem,

$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t$ şeklini alır. $\rho=1$ olduğunda $\delta=0$ olacaktır. Bu durumda ise denklem $\Delta Y_t = (Y_t - Y_{t-1}) = u_t$ olacak ve dolayısıyla Y_t (birinci fark) durağan hal alacaktır. Böylelikle orijinal bir serinin birinci farkı durağan ise orijinal seriye birinci dereceden bütünleşik denilir ve I(1) şeklinde belirtilir. Eğer seriyi durağanlaştırmak için iki kez fark almak gerekiyorsa I(2), d kez fark almak gerekiyorsa I(d) şeklinde yazılır. Bu şekilde fark alma işlemi uygulanarak durağan olmayan bir seri durağanlaştırılabilir. Burada test edilen hipotezler şunlardır:

$H_0 : (\rho=1)$ Seri durağan değildir, birim kök içerir

$H_1 : (\rho < 1)$ Seri durağandır, birim kök içermez

H_0 t istatistiği kullanılamıyor. Çünkü, t istatistiğinin tutarlılık gösterebilmesi için serilerin durağan olması gerekir ve temel sebep t testinin 0 etrafında dağılmıyor olmasıdır. Bu durumda Dickey- Fuller (1979) makalesinde kullanılan τ (tau) istatistiklerinin kullanılması gereklidir. Literatürde Tau testi Dickey- Fuller(DF) testi

olarak bilinmektedir. Eğer H_0 hipotezi reddedilir ve seri duran bulunursa, t testi kullanılabilir.

τ istatistiğinin mutlak değeri çeşitli anlamlılık düzeylerine göre bulunan MacKinnon kritik değerlerin mutlak değerlerinden küçükse serinin durağan olmadığı, büyükse serinin durağan olduğu sonucuna varılır.

DF testi şu regresyonlara uygulanır:

Sabit terimsiz ve trendsiz : $\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t$

Sabit terimli ve trendsiz : $\Delta Y_t = \beta_0 + \delta Y_{t-1} + u_t$

Sabit terimli ve trendli : $\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + u_t$

Eğer u_t hata terimi otokorelasyonlu ise, sabit terimli ve trendli olan denklem şu şekilde düzenlenir:

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + \alpha_i \sum_{i=1}^m \Delta Y_{t-i} + u_t$$

Yukardaki denklemde gecikmeli fark terimleri kullanılmaktadır ve gecikmeli fark terimlerinin sayısı ampirik olarak saptanır. Burada asıl hedef, bu denklemdeki hata teriminin otokorelasyonsuz olmasını gerçekleştirecek kadar terimi modele dahil etmektir. H_0 hipotezi kabul edilmektedir. Yani seri durağan değildir ve birim kök içerir. Bu denklemdeki gibi modellere DF testi uygulanırsa, buna Genişletilmiş (Augmented) Dickey- Fuller(ADF) testi denilmektedir. Her iki test istatistiğinin kritik değerleri aynıdır.

❖ ADF Birim Kök Testi Sonuçları

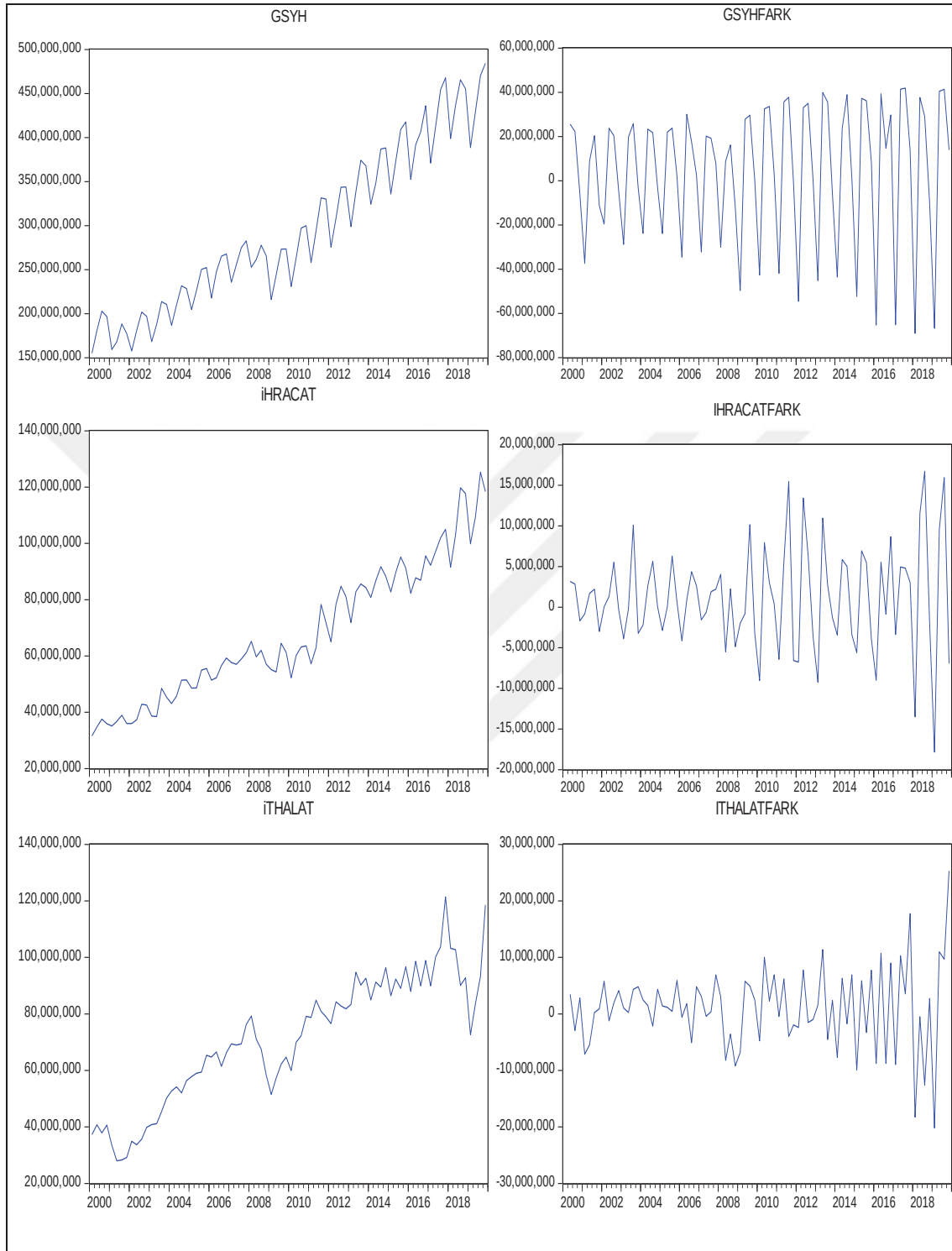
Tablo 18: ADF Birim Kök Testi

GSYH ADF Testi				
Düzey	Sabit terimli	t-Statistic		Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic		0.337167
		Test critical values: 1% level		-3.520307
		5% level		-2.900670
		10% level		-2.587691
	Sabit terimli ve trendli	t-Statistic		Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic		-3.010841
		Test critical values: 1% level		-4.085092
		5% level		-3.470851
		10% level		-3.162458
	Sabit terimsiz ve trendsiz	t-Statistic		Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic		2.326876
		Test critical values: 1% level		-2.596160
		5% level		-1.945199
		10% level		-1.613948
Birinci Fark	Sabit terimli	t-Statistic		Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic		-3.157990
		Test critical values: 1% level		-3.520307
		5% level		-2.900670
		10% level		-2.587691
	Sabit terimli ve trendli	t-Statistic		Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic		-5.166267
		Test critical values: 1% level		-4.090602
		5% level		-3.473447
		10% level		-3.163967
	Sabit terimsiz ve trendsiz	t-Statistic		Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic		-2.035076
		Test critical values: 1% level		-2.596160
		5% level		-1.945199
		10% level		-1.613948

İhracat ADF Testi				
Düzey	Sabit terimli		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	0.999135	0.9963
		Test critical values: 1% level	-3.520307	
		5% level	-2.900670	
		10% level	-2.587691	
	Sabit terimli ve trendli		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.591992	0.7870
		Test critical values: 1% level	-4.085092	
		5% level	-3.470851	
		10% level	-3.162458	
	Sabit terimsiz ve trendsiz		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	3.433672	0.9998
		Test critical values: 1% level	-2.596160	
		5% level	-1.945199	
		10% level	-1.613948	
Birinci Fark	Sabit terimli		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	-4.976918	0.0001
		Test critical values: 1% level	-3.520307	
		5% level	-2.900670	
		10% level	-2.587691	
	Sabit terimli ve trendli		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	-5.179414	0.0003
		Test critical values: 1% level	-4.085092	
		5% level	-3.470851	
		10% level	-3.162458	
	Sabit terimsiz ve trendsiz		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	-3.499081	0.0007
		Test critical values: 1% level	-2.596160	
		5% level	-1.945199	
		10% level	-1.613948	

İthalat ADF Testi				
Düzey	Sabit terimli		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.233677	0.6558
		Test critical values: 1% level	-3.521579	
		5% level	-2.901217	
		10% level	-2.587981	
	Sabit terimli ve trendli		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	-2.761925	0.2159
		Test critical values: 1% level	-4.086877	
		5% level	-3.471693	
		10% level	-3.162948	
	Sabit terimsiz ve trendsiz		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	2.014353	0.9890
		Test critical values: 1% level	-2.596586	
		5% level	-1.945260	
		10% level	-1.613912	
Birinci Fark	Sabit terimli		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	-6.157894	0.0000
		Test critical values: 1% level	-3.521579	
		5% level	-2.901217	
		10% level	-2.587981	
	Sabit terimli ve trendli		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	-6.150632	0.0000
		Test critical values: 1% level	-4.086877	
		5% level	-3.471693	
		10% level	-3.162948	
	Sabit terimsiz ve trendsiz		t-Statistic	Prob.*
		Augmented Dickey-Fuller test statistic	-5.478237	0.0000
		Test critical values: 1% level	-2.596586	
		5% level	-1.945260	
		10% level	-1.613912	

Tablo 19: Birincil Farkı Alınarak Durağanlaştırılan Seriler

ADF test istatistiğinin mutlak değeri çeşitli anlamlılık düzeylerindeki MacKinnon kritik değerlerinin mutlak değerlerinden küçük olduğu durumda seride birim kök vardır ve seri durağan değildir. Bu durumda serileri durağanlaştırmak için fark alınacaktır.

Tablo 18 ve tablo 19’da yer alan GSYH, İhracat ve İthalat serilerine uygulanan ADF testi sonuçlarına göre; seriler düzey değerde durağan değilken, birinci farkları alındığında seriler durağanlaşmıştır. Böylece seriler düzey değerde H_0 hipotezini kabul eder. Yani düzey değeri durumunda seriler durağan değildir ve birim kök içermektedir. Serilerin birinci farkları alındığında ise H_0 hipotezi reddedilirken, H_1 hipotezi kabul edilir. Yani serilerin birinci farkı alındığında seriler durağan hale gelir ve birim kök içermez.

3.3.2.2. Phillips- Perron Birim Kök Testi

Hata terimlerinin Dickey- Fuller testlerinde bağımsız, normal dağılıma ve sabit varyansa sahip olduğu kabul edilmektedir. Yapılan çalışmalarda bu ilişkinin varlığı göz önünde bulundurulmaktadır. Phillips ile Perron (1988) birim kök testleri için yeni bir test geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri test ile Dickey-Fuller usulleri kapsamında kabullenilen varsayımları kısmen yumuşatmışlardır (Kutlar, 2007: 335).

Zaman serileri otoregresif (AR) yada hareketli ortalamalı (MA) olabilir. Zaman serilerinin AR özelliği Dickey- Fuller test denkleminde göz önüne alınır. DF testinde test edilen katsayı istatistiki açıdan anlamlıysa seri durağan değildir.

Yanlış olan hipotezi reddetme olasılığı bakımından bir testin gücü hesaplanır. Bu doğrultuda Dickey- Fuller testlerinin gücü düşük seviyededir. Çünkü bu testler birim kökü ve yakın birim kökü ayırt etmede yetersiz kalmaktadır. Veri aralığını genişleterek test gücünün düşüklüğü sorunu çözülebilir. Bunlara ek olarak ADF testi, test denklemindeki terimlerin ilave farklarının dahil edilmesini gerekli kılar. Buda serbestlik derecesinde bir azalmaya ve test sürecinin gücünde bir azalmaya sebep olur.

DF testinde seriler üzerinde trendin etkisini ve bu trende bağlı olarak ortaya çıkabilecek hata terimlerinin standart hatasının farklı olmasına bağlı etkiler bulunmamaktadır. Bu durum Phillips ile Perron tarafından eleştirilmiş ve Phillips-Perron(PP) birim kök testi geliştirilmiştir. DF ve ADF testlerinin hata terimine yönelik varsayımlarına kıyasla PP testi daha bir esneklik göstermektedir.

$$Y_t = a_0 + a_1 y_{t-1} + u_t$$

u_t : hata terimlerinin dağılımı

$$Y_t = a_0 + y_{t-1} + a_2 (t - T/2) + u_t$$

T: gözlem sayısı

Bu hata teriminin beklenen ortalaması sıfıra eşittir. Ancak bu denklemde hata terimleri arasında içsel bağlantının olmadığı veya homojenlik varsayımı zorunlu değildir. DF testinin bağımsızlık ve homojenite varsayımları PP testinde yer almamış, hata terimlerinin zayıf bağımlılığı ve heterojen dağılımı kabul edilmiştir. Böylelikle PP, DF t istatistikleri geliştirilmesinde hata terimlerinin varsayımları hakkındaki kısıtlamaları göz önünde bulundurulmamıştır (Tarı, 2014: 399-400).

❖ PP Birim Kök Testi Sonuçları

GSYH, ihracat ve ithalat serilerine sabit terimde, düzey değerde ve birincil farkları alınarak PP testi uygulanmıştır. Test sonuçları tablo 20’ de yer almaktadır.

Tablo 20: PP Birim Kök Testi Sonuçları

GSYH PP Testi				
Düzey	Sabit terimli	Adj. t-Stat Prob.*		
		Phillips-Perron test statistic		
		Test critical values:		
		1% level	-0.539704	0.8768
		5% level	-3.515536	
		10% level	-2.898623	
			-2.586605	
Birinci Fark	Sabit terimli	Adj. t-Stat Prob.*		
		Phillips-Perron test statistic		
		Test critical values:		
		1% level	-15.45772	0.0001
		5% level	-3.516676	
		10% level	-2.899115	
			-2.586866	
İhracat PP Testi				
Düzey	Sabit terimli	Adj. t-Stat Prob.*		
		Phillips-Perron test statistic		
		Test critical values:		
		1% level	0.112944	0.9648
		5% level	-3.515536	
		10% level	-2.898623	
			-2.586605	
Birinci Fark	Sabit terimli	Adj. t-Stat Prob.*		
		Phillips-Perron test statistic		
		Test critical values:		
		1% level	-15.32608	0.0001
		5% level	-3.516676	
		10% level	-2.899115	
			-2.586866	
İthalat PP Testi				
Düzey	Sabit terimli	Adj. t-Stat Prob.*		
		Phillips-Perron test statistic		
		Test critical values:		
		1% level	-0.244974	0.9272
		5% level	-3.515536	
		10% level	-2.898623	
			-2.586605	
Birinci Fark	Sabit terimli	Adj. t-Stat Prob.*		
		Phillips-Perron test statistic		
		Test critical values:		
		1% level	-11.42373	0.0001
		5% level	-3.516676	
		10% level	-2.899115	
			-2.586866	

Tablo 20’ de yer alan serilere uygulanan PP birim kök testinde, düzey değerde hesaplanan değerin çeşitli anlamlılık düzeylerinde tablo mutlak değerinden daha küçük olması sebebiyle seri durağan değildir ve birim kök içerir. Birinci farkı alınan serilerde hesaplanan değer, çeşitli anlamlılık düzeylerinin mutlak değerinden büyük olduğundan seriler durağan hale gelir ve birim kök içermezler.

3.4. Granger Nedensellik Testi

Regresyon analizleri değişkenler arasındaki bağımlılık ilişkisiyle ilgilidir. Bağımlılık ilişkisi mutlak surette bir nedensellik barındırmaz. Yani mutlaka bağımsız değişkenin sebep ve bağımlı değişkenin sonuç olduğu anlamına gelmez. İstatistiksel açıdan iki değişken arasında sıkı bir bağlantının olması bir birlikteliğin ifadesidir. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ise, iktisat teorisi tarafından doğrulanmalıdır. Regresyon analizinde değişkenler arasındaki bağımlılık ilişkisi incelenirken, bağımlı ve bağımsız değişken ayrımı ile baştan ilişkilerin yönüyle ilgili bir ön koşul aranmaktadır. Fakat nedensellik analizinde böyle bir ön koşul olmayıp, ilişkilerin yönü araştırılmaktadır.

1969’da Granger tarafından başlatılan iktisatta nedensellik testleri, farklı yazarlar tarafından kullanılan farklı yaklaşımlarla geliştirilerek sürdürülmektedir. Bu testler uzun dönemli zaman serilerine uygulanabilmektedir. Seriler durağan olmalıdır. Ancak aynı derecede durağan olma zorunlulukları bulunmamaktadır. Granger testi örnek büyüklüğünden ve verilerin yıllık veya mevsimlik olma durumundan etkilenmektedir. Ayrıca ilişkilerdeki gecikmeli değişken sayısı da önem arz eder. Bütün bu olgulara dikkat etmek gerekmektedir (Tarı, 2014: 436).

Granger nedensellik sınaması, birçok nedensellik sınamasından bir tanesidir. Dolayısıyla sonuçlar yorumlanırken “Granger tipi nedensellik vardır” ya da “Granger nedenidir” şeklinde yorum yapılmalıdır.

Granger nedensellik testi, iki değişken arasındaki ilişkinin bu değişkenlerin zamansal ilişkisinde bulunduğu varsayımı üzerine kurulur.

Değişkenlerden birinin Y olduğunu kabul edersek, $Y_t = (Y_{t-1}, X_{t-1})$ ile yapılan öngörü başarısı $Y = f(Y_{t-1})$ ile yapılan öngörü başarısından daha iyiye X_t ’deki

değişmeler Y_t 'nin Granger nedenidir şeklinde yorum yapılır. Bu bağıntının incelenmesi adına iki regresyon modeli kurulur.

$$Y_t = \sum_{i=1}^k \beta_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \delta_i X_{t-i} + U_{1t} \xrightarrow{\text{EKK}} \text{Kısıtsız Model } SSR_{UR}$$

Yukardaki modelde, değişken kendi gecikmeli değerinden ve de diğer değişkenin gecikmeli değerinden etkilenmektedir. Eğer birinci modeldeki δ_i katsayısı istatistiksel olarak anlamlı değilse değişkenin ikinci değişkenin gecikmeli değerinden etkilenmediği ifade edilir. Bu durumda aşağıdaki model geçerli olacaktır.

$$Y_t = \sum_{i=1}^k \theta_i Y_{t-i} + U_{2t} \xrightarrow{\text{EKK}} \text{Kısıtlı Model } SSR_R$$

Granger nedensellik testi sınama hipotezleri şu şekildedir:

$$H_0 : \sum_{i=1}^m \delta_i = 0 \quad X \text{ Y'in Granger nedeni değildir.}$$

$$H_1 : \sum_{i=1}^m \delta_i \neq 0 \quad X \text{ Y'in Granger nedenidir.}$$

Bu sınamada uygulanacak olan kısıtlı F testidir. Test istatistiğini hesaplamada şu formül kullanılır:

$$F = \frac{(SSR_R - SSR_{UR})/q}{SSR_{UR}/(N - k)}$$

Burada q: kısıt sayısı, N: gözlem sayısı, k: kısıtsız denklemde tahmin edilen parametre sayısıdır. Tablo değerini $F_{(q, N-k)}$ serbestlik derecesi ile F tablosundan elde edilir. Kısıt sayısı gecikme sayısıdır (Uğurlu, 2008: 2-3).

Gecikme sayısına karşı hassas olan Granger testinde nedenselliğin hangi yönde seyrettiği, gecikmeli terim sayısına dayalı olarak değişmektedir. Bu sebeple Granger nedensellik testi farklı gecikmeler için yapılabileceği gibi modelde yer alan bağımsız değişkenler için ayrı ayrı gecikme uzunluğu da belirlenebilir. Aylık veriler kullanılan çalışmalarda gecikme değerleri 12 yada 24, mevsimsel veriler kullanılan çalışmalarda 4

ve 8 yada 12 olmak üzere çoğunlukla aynı büyüklükte ele alınmaktadır, yıllık verilerin kullanıldığı çalışmalarda ise gecikme uzunlukları 1, 2 ve 3 olarak alınmaktadır (Takım, 2010: 327).

Oluşturulan model uygulanarak X'in Y'nin Granger nedeni olup olmadığı saptanmıştır. Y'nin X'in Granger nedeni olup olmadığını sınamak için ise X'in bağımlı Y'nin bağımsız değişken olduğu model kullanılır. Böylelikle ortaya dört farklı durum çıkabilir (Uğurlu, 2008: 3):

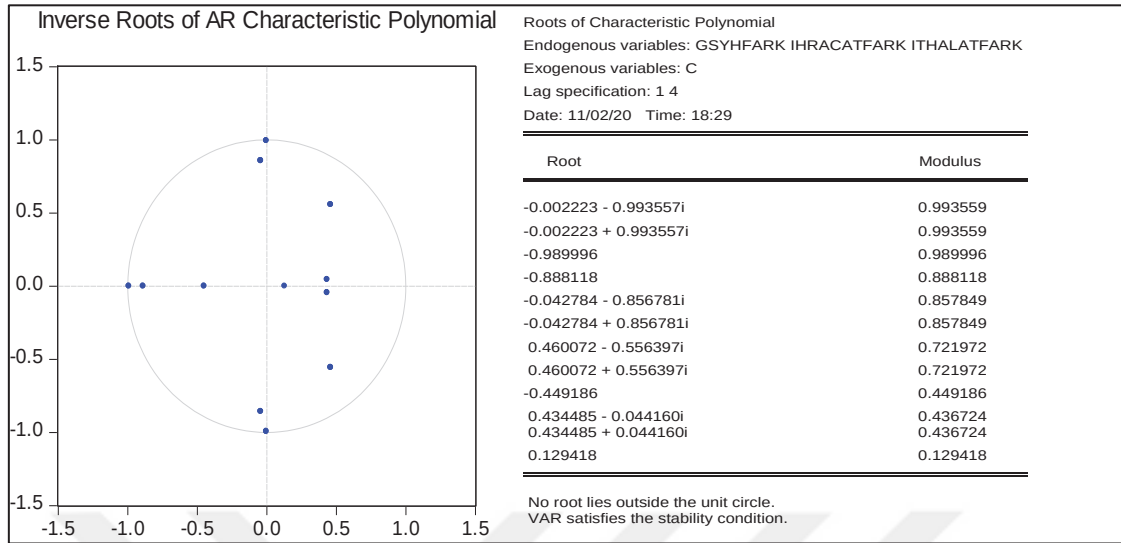
- 1) X Y'nin Granger nedenidir. Burada tek yönlü nedensellik söz konusudur.
- 2) Y X'in Granger nedenidir. Burada tek yönlü nedensellik söz konusudur.
- 3) İlk iki durumda gerçekleşmesi ile çift yönlü nedensellik, karşılıklı nedensellik söz konusudur.
- 4) Nedensellik ilişkisi yoktur.

❖ Granger Nedensellik Testi Sonuçları

GSYH, ihracat ve ithalat serileri düzey değerde durağan olmadığı için serilerin birinci farkı alınarak durağan hale getirilmişlerdir. Granger nedensellik testi için serilerin birinci farkı kullanılacaktır.

Vektör Otoregresyon (VAR) modeli, modeldeki içsel değişkenlerin hem kendileri hem de diğer içsel değişkenlerin belirli bir zamana kadarki gecikmeli değerlerini belirlemek adına kullanılan yöntemdir. Seriler arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmak için ilk olarak ekonometrik paket programı üzerinden VAR modeli tahmin edilmiş ve optimum gecikme sayısı dört olarak tespit edilmiştir.

Şekil 11: VAR Modelinde Değişkenlerin Durağanlığı

Şekil 11’ de VAR modelinde değişkenlerin durağanlığına hem grafik hem de tablo olarak bakılmıştır. Ters kökler birim çember içerisinde yer aldığından ve de bütün modül değerlerinin birin altında olması sebebiyle VAR modelinde değişkenlerin durağan olduğu görülmüştür.

Tablo 21 incelendiğinde bağımlı değişkenin GSYH, bağımsız değişkenlerin ihracat ve ithalat olduğu durumda; ihracat olasılık değeri 0,05’ten büyük olduğu için H_0 hipotezi kabul edilir yani ihracat, GSYH’nın Granger nedeni değildir. İthalat olasılık değeri ise 0,05’ten küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilir yani ithalat, GSYH’nın Granger nedenidir. İhracatın bağımlı değişken olduğu GSYH ve ithalatın bağımsız değişken olduğu durumda; GSYH’nın olasılık değeri 0,05’ten küçük olduğu için H_0 hipotezi reddedilir yani GSYH, ihracatın Granger nedenidir. İthalat olasılık değeri ise 0,05’ten büyük olduğu için H_0 hipotezi kabul edilir yani ithalat, ihracatın Granger nedeni değildir. Son olarak ithalatın bağımlı değişken, GSYH ve ihracatın bağımsız değişken olduğu durumda; bağımsız değişkenlerin olasılık değeri 0,05’ten büyük olduğu için GSYH ve ihracat, ithalatın Granger nedeni değildir yani H_0 hipotezi kabul edilir.

Tablo 21: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests Date: 11/02/20 Time: 19:35 Sample: 2000Q1 2019Q4 Included observations: 75			
Dependent variable: GSYHFARK			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
IHRACATFARK	4.594366	4	0.3315
ITHALATFARK	17.26471	4	0.0017
All	21.77947	8	0.0053
Dependent variable: IHRACATFARK			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
GSYHFARK	13.64939	4	0.0085
ITHALATFARK	6.065226	4	0.1943
All	25.26295	8	0.0014
Dependent variable: ITHALATFARK			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
GSYHFARK	5.890520	4	0.2075
IHRACATFARK	8.038980	4	0.0902
All	14.98870	8	0.0594

Granger nedensellik testi sonuçlarına göre değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin yönleri şu şekildedir:

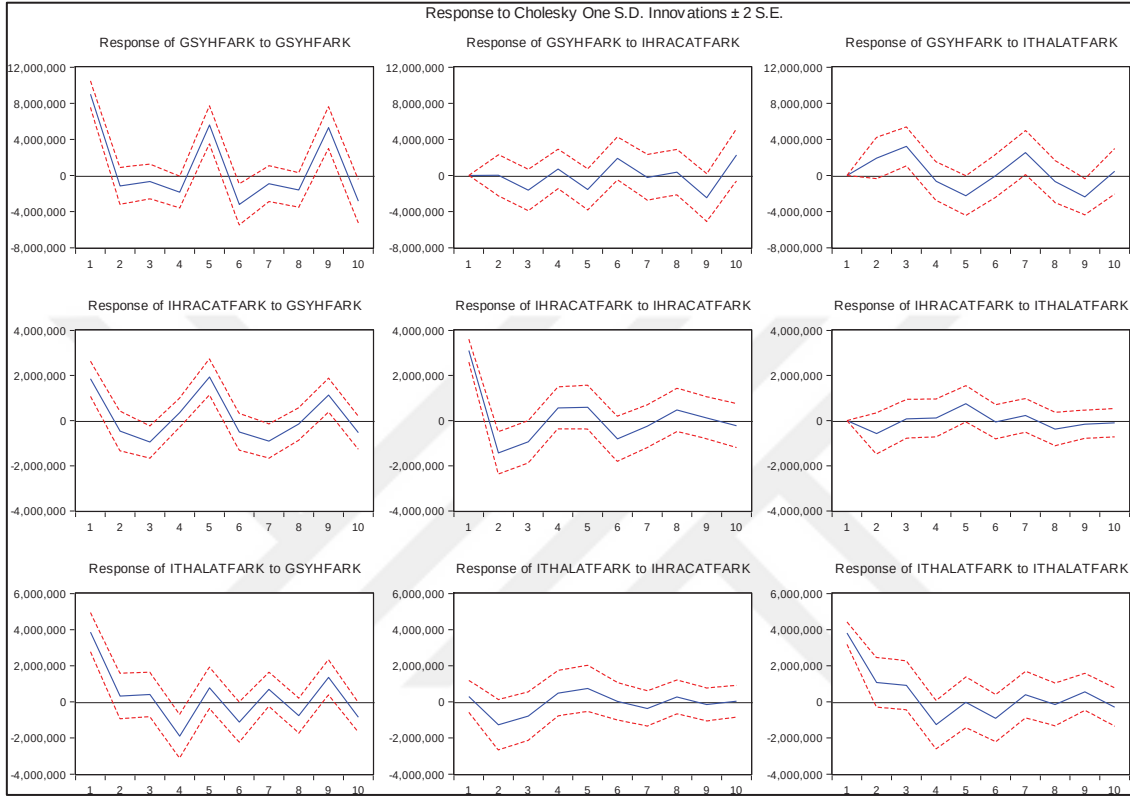
- GSYH ve İhracat arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. GSYH'den ihracata doğru tek yönlü nedensellik vardır.
- GSYH ve İthalat arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. İthalattan, GSYH 'ya doğru tek yönlü nedensellik vardır.
- İhracat ve İthalat arasında nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

3.5. Etki- Tepki Analizi

Etki tepki analizi, sistemdeki bir değişkende ortaya çıkan beklenmeyen bir şokun diğer değişkenler üzerindeki etkisinin görülmesinde ve belirlenmesinde kullanılmaktadır. Beklenmeyen şok, hata terimleri tarafından temsil edilir. Etki- tepki analizi için VAR modelinin durağan olması gereklidir (Kurt ve Terzi, 2007: 32).

Etki- tepki analiz grafiklerinde yer alan kesikli çizgiler ± 2 standart hatalık güven sınırlarını, düz çizgiler ise nokta tahminlerini göstermektedir. Etki- tepki analizleri Cholesky ayrıştırmasına göre yapılmıştır.

Tablo 22: Etki- Tepki Analizi Sonuçları

Tablo 22’de yer alan etki- tepki analizleri incelendiğinde; GSYH’daki bir birimlik şokun ihracat değişkeni üzerindeki etkisi ilk üç aya kadar negatif yönde azalan seyir gösterse de sonraki aylarda dalgalı bir seyir izlemiş ve dördüncü ve altıncı ayda pozitif, dokuzuncu ayda ise negatif dalgalanma görülmüştür. İthalat değişkeni üzerindeki etkisi ise ilk üç ayda pozitif olmak üzere negatif ve pozitif dalgalanma seyredilmiştir.

İhracata meydana gelen bir birimlik şokun GSYH üzerindeki etkisi ilk ayda pozitif azalan iken daha sonra negatif ve pozitif yönde dalgalanma göstermiştir. İthalata etkisi ise ilk olarak negatif daha sonra ise sifıra yakın dalgalı seyretmiştir.

İthalat değişkeninde meydana gelen bir birimlik şokun GSYH üzerindeki etkisi ilk aylarda pozitif azalan dördüncü ayda negatif, beşinci ayda pozitif daha sonra ise negatif ve pozitif dalgalanmalar sergilemiştir. İhracata etkisi ise ilk ayda sifıra yakın pozitif

azalan, ikinci ayda negatif ve dördüncü ayda pozitif seyretmiş, altıncı aydan sonra ise sıfır etrafında negatif – pozitif dalgalanmalar gözlenmiştir. Son olarak bakıldığında tüm değişkenler için etki- tepki analizi sonuçları ile Granger nedensellik testi sonuçları paralellik göstermektedir.

SONUÇ

Ulusal ekonomilerin kalkınmasında dış ticaret önemli bir etkiye sahiptir. Dış ticaret politikalarında baskın olarak ülkeler ihracatlarını artırıp ithalatlarını sınırlandıracak önlemler almışlardır.

16. yüzyıldan 17.yüzyılın sonlarına kadar etkinliğini sürdüren Merkantilizme göre dış ticaret politikasında amaç değerli maden rezervini arttırmaktır. Adam Smith ile başlayan klasik dış ticaret yaklaşımına göre dış ticarete iş bölümü ve uzmanlaşma ile serbest dış ticarete refah artışı sağlanmaya çalışılmıştır. Klasik dış ticaret teorisinin eksiklikleri, Heckscher ve Ohlin'in ortaya çıkardığı “faktör donatımı teorisi” ile giderilmeye çalışılmıştır. Daha sonra ise dış ticaret için yeni dış ticaret teorileri ileri sürülmüştür.

Ekonomik büyüme, Merkantilist dönemde ihraç malı artışı olarak görülürken Fizyokratlarda tarımsal ürün artışı olarak görülmüştür. Klasikler ise büyümeyi sadece tasarruf ve yatırımlara bağlamıştır. Keynesyen büyüme modelinde, büyüme kamusal harcamaların artışına bağlanmış ve yatırımların yalnızca milli gelir üzerindeki etkisi göz önüne alınmıştır. Daha sonra Keynesyen büyüme modeli Harrod- Domar modeliyle geliştirilmiştir. Harrod- Domar modeline tepki olarak Neoklasik büyüme teorisi yada diğer bir ifadeyle Solow büyüme teorisi ortaya çıkmıştır. Solow modelinde teknolojik yenilikler dışsal kabul edildiğinden ekonomik büyümeyi tam olarak açıklamada yetersiz kalmıştır. Teknolojik yenilikleri içselleştiren, İçsel büyüme teorisi 1986 yılında Paul Romer tarafından ortaya atılmıştır. İçsel büyüme teorisinde, gelişmekte olan ülkeler açısından teknoloji transferlerini kolaylaştıran dış ticaret politikalarının büyümeyi hızlandıracağı öne sürülmüştür.

1960'lı yıllarda büyümenin asıl kaynağı olarak dış ticaret görülmüş ve ihracata dayalı büyüme modeli benimsenmiştir. Türkiye’de 1980’li yıllara kadar sürdürülen içe dönük ithal ikameye dayalı politikalar 24 Ocak 1980 kararları ile bir kenara bırakılmış ve dış ticarete serbestleşmeye gidilerek ihracata dayalı büyüme politikası benimsenmiştir. Böylelikle 1980 yılında 10 milyar \$ olan dış ticaret hacmi, 2019 yılında 374 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Bu durum, Türkiye ekonomisi için serbest dış ticaret politikalarının olumlu sonuçlar doğurduğunun göstergesidir.

Dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, kullanılan yöntem, dönem ve değişkenler itibariyle farklılık göstermektedir. Bu çalışmada 2000-2019 yılları arasında üçer aylık veriler kullanılarak Türkiye'nin ekonomik büyümesinde ihracat ve ithalatın etkili olup olmadığına bakılmıştır. Analizde seriler birinci farkları alınarak durağanlaştırılmıştır ve serilerin durağan durumdayken birim kök içermediği gözlemlenmiştir. Daha sonra ise Granger nedensellik testi ve Etki-Tepki analizi ile ilişkinin yönü belirlenmeye çalışılmıştır.

Granger nedensellik testi sonuçlarına göre ele alınan yıllar arasında Türkiye'de ekonomik büyümenin ihracata etkisi olduğu, ithalatında büyümeye etki ettiği sonucu görülmüştür. İhracatın ve ithalatın ise birbirine bağlı olmadığı ve aralarında nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna varılmıştır. Yapılan Etki- Tepki analizi sonuçları da Granger nedensellik testi sonuçlarıyla uyumlu çıkmıştır.

Sonuç olarak incelenen dönem itibariyle, dış ticaret kalemlerinin ekonomik büyümeyi etkilediği gözlemlenmiş; büyümenin ihracatı tetiklediği, ithalatında büyümeyi etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Acar, F. (2013). Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013). *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, 1(2), 15-32.
- Acaravcı, A., & Kargı, G. (2015). Türkiye’de İhracatın Çeşitlendirilmesi ve Ekonomik Büyüme. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1(1), 1-16.
- Akçay, D. (2014). *Dış Ticaret Politikası Araçları*. <http://www.istemiparman.com.tr/dis-ticaret-politikasi-araclari/> (10 Mart 2019).
- Akın, F. (2016). 2001 Krizi Sonrası Türkiye Ekonomisinin Makro Ekonomik Performansı Üzerine Bir Değerlendirme. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 43.
- Akkoyunlu, A.S. (1996). Yeni Dış Ticaret Teorileri. *Ekonomik Yaklaşım*, 7(21), 71-99.
- Aktaş, C. (2009). Türkiye’nin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 35-47.
- Al- Yousif, Y.K. (1997). Exports and Economic Growth: Some Empirical Evidence From The Arab Gulf Countries. *Applied Economics*, 29(6), 693-697.
- Altıntaş, H., & Çetintaş, H. (2010). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Beşeri Sermaye ve İhracat Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik Analizi: 1970-2005. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36, 33-56.
- Atamtürk, B. (2007). Büyüme Teorileri ve IMF Politikaları. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 22(1), 89-103.
- Ay, A., & Yardımcı, P. (2007). Türkiye’de İçsel Ekonomik Büyüme ve Teknolojik Gelişmede Dış Ticaret ve Beşeri Sermayenin Rolü (1963-2002): Pesaran’ın Sınır Testi İle Bir Eş-Bütünleşme Analizi. *İktisat İşletme ve Finans*, 22(252), 99-115.
- Aytaç, A., & Akduğan, U. (2012). Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Üzerine Bir Nedensellik Analizi: 2001-2011 Türkiye Örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 55-70.
- Aytaç, D., & Güran, M.C. (2010). Kamu Harcamalarının Bileşimi Ekonomik Büyümeyi Etkiler Mi? Türkiye Ekonomisi İçin Bir Analiz. *Sosyo Ekonomi*, 6(13), 129-152.
- Bağırtaş, M. (2018). Türkiye’de Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi.
- Bakkalcı, A.C. (2013). Yeni Yeni Ticaret Teorileri’nin Makroekonomik Doğası ve Türk Ekonomisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(22), 69-98.
- Barışık, S., & Demircioğlu, E. (2006). Türkiye’de Döviz Kuru Rejimi, Konvertibilete, İhracat- İthalat İlişkisi (1980-2001). *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 71-84.

- Beydemir, C. (2006). 1960-1980 Yılları Arası Beş Yıllık Kalkınma Planlarının İrdelenmesi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi.
- Bilgin, C., & Şahbaz, A. (2009). Türkiye’de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 177-198.
- Bulut, E., & Ulusoy, M. (2018). *Analiz Tetra*. Ankara: Monopol Yayınları.
- Ceylan, C., & Gürsoy, B. (2011). 2000 Sonrası Türkiye’nin Dış Ticaret Politikası. *İstanbul Ticaret Odası- İlmi Etüdler Derneği*, 31, 210-256.
- Cheng, B., & Chu, Q. (1996). U.S. Exports and Economic Growth Causality. *Atlantic Economic Journal*, 24, 263.
- Çalık, Ü. (2012). Demokrat Parti Dönemi İktisat Politikalarına Yeni Bir Yaklaşım. *Liberal Düşünce*, 17(65), 187-197.
- Çelik, K., Kalaycı, C., & Sandalcılar, A.R. (2016). *Dış Ticaret İşlemleri Yönetimi*. Celepler Matbaacılık Basın Yayım ve Dağıtım.
- Çütücü, İ., & Yaşar, M. (2019). Ekonomik Büyüme İle Dış Ticaret Politikaları Arasındaki İlişki: Yapısal Kırılmalı Testlerle Ekonometrik Bir Analiz. *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(1), 265-282.
- Dağdemir, Ö., & Küçükkalay, A.M. (1999). Türkiye’de 1960-1980 Müdahale Dönemi Ekonomileri: İktisat Politikaları ve Makro Ekonomik Göstergeler Açısından Bir Karşılaştırma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 121-138.
- Danacı, T., & Koçtürk, O.M. (2017). Türkiye Serbest Bölgelerinin Kümeleme Analizi İle Karşılaştırılması. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(4), 351-370.
- Demir, O. (2002). Durgun Durum Büyümeden İçsel Büyümeye. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1), 1-16.
- Demirhan, E. (2005). Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(4), 76-88.
- Deniz, G., & Koç, S. (2019). Türkiye’de Ekonomik Büyüme İle Bazı Makro Değişkenler Arasındaki İlişki: Çoklu Doğrusal Regresyon Modeli Analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 101-113.
- Deviren, N.V. (2004). Yeni Dış Ticaret Teorileri. *Mevzuat Dergisi*, 7(81). <https://www.mevzuatdergisi.com/2004/09a/05.htm> (17 Mart 2019).
- Dikkaya, M., Üzümcü, A., & Özyakışır, D. (2018). *Türkiye Ekonomisi Sektörel Yaklaşım*. Ankara: Savaş Kitabevi.
- Durmuş, M. (2018). *Kriz Darbe Savaş Kışkacında Türkiye Ekonomisi*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Durmuş, S., & Aydemir, N.K. (2016). Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi(1923-1938). *Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(12), 155-167.
- Eğilmez, M., & Kumcu, E. (2013). *Ekonomi Politikası*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ekanayake, E.M. (1999). Exports and Economic Growth in Asian Developing Countries: Cointegration and Error-Correction Models. *Journal of Economic Development*, 24(2), 43-56.
- Ekiz, C., & Somel, A. (2005). Türkiye’de Planlama ve Planlama Anlayışının Değişimi. *Mülkiye Dergisi*, 31(256), 97-136.
- El Alaoui, A. (2015). Causality and Cointegration Between Export, Import and Economic Growth: Evidence from Morocco. *Journal of World Economic Research*, 4(3), 83-91.
- Elbeydi, K. R.M., Hamuda, A.M., & Gazda, V. (2010). The Relationship Between Export and Economic Growth İn Libya Arab Jamahiriya. *Theoretical and Applied Economics*, 1 (542), 69-76.
- Emiroğlu, A., Koçyiğit, N., & Kesici, S. (2012). Demokrat Parti Yönetiminde Ekonomik Politikalar. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 73-92.
- Eroğlu, N. (2007). Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938). *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 23(2), 63-73.
- Ersungur, Ş.M., & Doru, Ö. (2014). Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Kalkınma İlişkisinin Ekonometrik Analizi: 1980-2010. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3), 225-240.
- Ertuna, Ö. (2004). 1923’ten Bugüne Türkiye Ekonomisi ve 2023’e Doğru Hedefler. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 21, 6-17.
- Eşiyok, B.A. (2006). *İktisadi Dönemler İtibariyle Türkiye Ekonomisinde Kalkınma*. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.
- Göçer, İ. (2013). Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Maliye Dergisi*, 165, 215-240.
- Gujarati, D.N., & Porter, D.C. (2012). *Temel Ekonometri*. Literatür Yayıncılık.
- Gül, E., Kamacı, A., & Konya, S. (2013). Dış Ticaretin Büyüme Üzerine Etkileri: Türk Cumhuriyetleri Ve Türkiye Örneği. *Akademik Bakış Dergisi*, 35.
- Güneş, E. (2012). Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaretin İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi: 1998-2011 Dönemi Sektörel Analiz. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Kars: Kafkas Üniversitesi.

- Güngör, B., & Kurt, S. (2007). Dışa Açıklık ve Kalkınma İlişkisi (1968-2003): Türkiye Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 197-210.
- Gürak, H. (2016). *Ekonomik Büyüme ve Kalkınma*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık TİC. LTD. ŞTİ.
- Hatıpağaoğlu, A.M. (2016). *Türkiye'nin Dış Ticaretinde Yapısal Dönüşüm*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Herrerias, M.J., & Orts, V. (2010). Is The Export-Led Growth Hypothesis Enough To Account For China's Growth?. *China & World Economy*, 18(4), 34-51.
- Hiç, M. (1976). *Büyüme Teorileri ve Gelişen Ekonomiler*. İstanbul: Elektronik Ofset.
- Hüseyini, İ. (2012). Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Analizi Türkiye Örneği: 1980-2010. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- İncekara, A. (2015). Dünya ve Türkiye Ekonomisi. *İktisadi Araştırma Vakfı*, 27, 12-29.
- İthalı Yasak Olan Veya İthaline İzin Verilmeyen Eşya Ve İlgili Mevzuat*, <https://www.verginet.net/> (21 Nisan 2019).
- İzgi, B.B., & Yılmaz, H. (2018). Türkiye'de Ekonomik Büyüme, İhracat ve İthalat: Nedensellik İlişkisi (1992-2016). *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(2), 54-74.
- Jung, W.S., & Marshall, P.J. (1985). Exports, Growth and Causality in Developing Countries. *Journal of Development Economics*, 18(1), 1-12.
- Kamacı, A. (2012). Dış Ticaretin Büyüme, İstihdam Ve Reel Ücretler Üzerine Etkisi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Kanca, O.C. (2012). 1950-1960 Arası Türkiye'de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(19), 47-63.
- Kar, M., & Taban, S. (2003). Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(3), 145-169.
- Kaya, F. (2017). *Dış Ticaret İşlemleri Yönetimi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Kaynak, M. (2015). *Büyüme Teorileri Giriş*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kıran, B., & Güriş, B. (2011). Türkiye'de Ticari ve Finansal Dışa Açıklığın Büyümeye Etkisi: 1992-2006 Dönemi Üzerine Bir İnceleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 69-80.
- Kibritçiöğlu, A. (1988). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(1), 207-230.

- Koçtürk, O.M., & Gölalan, M. (2010). 1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45(2), 48-65.
- Korkmaz, S., & Aydın, A. (2015). Türkiye’de Dış Ticaret- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(3), 47-76.
- Koşar, A. (2018). Türkiye’nin Son 10 Yılda En Çok İhracat ve İthalat Yaptığı Ülkelerin Hiyerarşik Kümeleme Analizi İle Gruplandırılması ve Değerlendirilmesi. *MAKÜ- Bucak İşletme Fakültesi Dergisi*, 1(1), 17-28.
- Köksal, M. (2016). Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Kumari, D., & Malhotra, N. (2014). Export-Led Growth in India: Cointegration and Causality Analysis. *Journal of Economics and Development Studies*, 2(2), 297-310.
- Kurt, S., & Terzi, H. (2007). İmalat Sanayi Dış Ticareti Verimlilik ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *KTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 25-46.
- Kurtoğlu, R. (2017). *Türkiye Ekonomisi (1838-2010) Mali Bağımlılık, Büyüme, Krizler ve Siyasi Sonuçları*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Kutlar, A. (2007). *Ekonometriye Giriş*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Küçükaslan, D. (2007). Darbeler ve Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Mammadov, O. (2016). Dış Ticaret- İktisadi Büyüme İlişkisi: Geçiş Ekonomileri Örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- Memioğlu, Y. (2017). Türk Kooperatifçiliğinin Dönemsel Analizi(1950-1960 Dönemi). *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52(özel sayı), 897-921.
- Mert, M. (2017). *Kalkınma ve Büyüme İktisadi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık TİC. LTD. ŞTİ.
- Morgil, O. (1988). Harrod- Domar Modelinde Tam Kapasite Kullanımının ve Tam İstihdamın Sağlanması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1-2), 121-152.
- Odyakmaz, N. (2000). *Büyüme Modelleri Çerçevesinde Yeni Ekonominin Makro Ekonomi Üzerindeki Muhtemel Etkileri*. T.C. Başkanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı.
- Oğuz, S. (2017). Dış Ticaret Hadleri İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.
- Özaslan, M. (2006). Türkiye’de Dışa Açılma Süreci ve Sanayinin Mekânsal Dağılımında Değişimler. *IV Ulusal Coğrafya Sempozyumu: Avrupa Birliği*

Sürecindeki Türkiye’de Bölgesel Farklılıklar Bildiri Metinleri Kitabı, Ankara, 265-287.

- Özdemir, Ü., Yiğit, G.K., & Oral, M. (2016). Cumhuriyetten Günümüze Ekonomi Politikaları Bağlamında Türk Dış Ticaretinin Gelişimi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 35, 149-174.
- Özel, H.A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 63-72.
- Özel, S. (2013). Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2, 235-248.
- Özer, M., & Çiftçi, N. (2009). Ar- Ge Tabanlı İçsel Büyüme Modelleri ve Ar-Ge Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: OECD Ülkeleri Panel Veri Analizi. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 8(16), 219-240.
- Palacioğlu, T. (2018). *Mutlak Üstünlük ve Bazı Dış Ticaret Teorileri*. İstanbul: Bilgiyi Ticarileştirme ve Araştırma Vakfı İstanbul Düşünce Akademisi.
- Parasız, İ. (2008). *Ekonomik Büyüme Teorileri*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Pata, U.K. (2017). Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi (1971-2014). *Atatürk üniversitesi iktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(1), 199-134.
- Ramos, F.F.R. (2001). Exports, Imports and Economic Growth in Portugal: Evidence From Causality and Cointegration Analysis. *Economic Modelling*, 18(4), 613-623.
- Riezman, R.G., Summers, P.M., & Whiteman, C.H. (1996). The Engine of Growth or Its Handmaiden? A Time Series Assessment of Export-Led Growth. *Empirical Economics*, 21, 77-113.
- Sakarya, A. (2014). Türkiye’de Ekonomi Politikaları ve Ülke Mekanında Değişim (1980-2012). *MEGARON*, 9(4), 243-254.
- Saleem, A., & Sial, M.H. (2015). Exports-Growth Nexus in Pakistan: Cointegration and Causality Analysis. *Pakistan Economic and Social Review*, 53(1), 17-46.
- Serin, N. (1972). *Kalkınma ve Dış Ticaret: Azgelişmiş Ülkeler ve Türkiye Yönünden*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Seyidoğlu, H. (2003). *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Sinay, M. (2010). Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Bilgi Transferleri Yönünden İncelenmesi: Türkiye Örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Zonguldak: Zonguldak Karaelmas Üniversitesi.

- Sözmez, A., & Şimşek, F. (2011). Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yaşanan Gelişmelerin Küçük Ölçekli Bir Aile İşletmesi Üzerindeki Etkileri. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(2), 93-114.
- Sungur, Z. (2016). Demokrat Parti Döneminde Tarım Politikaları ve Etkileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(14), 1-24.
- Şahin, A. (2004). Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisinde Teorik Yaklaşımlar ve 2000-2004 Türkiye Ekonomisi Değerlendirmesi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 41(485), 5-19.
- Şahin, A. (2004). Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Şahin, D., & Durmuş, S. (2018). Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60), 1114-1122.
- Şen, F. (2007). Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Şener, S. (2005). Türkiye Ekonomisinde İkinci Dönem Liberal İktisat Politikaları. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(1), 141-148.
- Şengönül, A., & Tuncer, İ. (2004). Dış Ticaret Politikaları ve Uzun Dönem Büyüme. *Ekonomik Yaklaşım*, 15(52-53), 161-184.
- Şentürk, C. (2007). Dış Ticaret- Büyüme İlişkisi Üzerine Bir İnceleme: Türkiye ve Gelişmekte Olan Ülkelerde İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Testi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Şerefli, M. (2016). Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13, 136-143.
- Şimşek, M. (2003). İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin Türkiye Ekonomisi Verileri İle Analizi 1960-2002. *DEÜ İİBF Dergisi*, 18(2), 43-63.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. *Ekonomik Göstergeler*. <https://www.hmb.gov.tr/ekonomik-gostergeler> (11 Şubat 2020).
- T.C. Ticaret Bakanlığı. *İhracat Yönetmeliği*. <https://ticaret.gov.tr/ihracat> (18 Nisan 2019).
- T.C. Ticaret Bakanlığı. *İhracı Yasak ve Ön İzne Bağlı Mallara İlişkin Tebliğ*. <https://www.ticaret.gov.tr/ihracat/mevzuat/ihracat-rejimi/ihraci-yasak-ve-on-izne-bagli-mallara-iliskin-teblig-ihracat-96-31> (17 Nisan 2019).
- Takım, A. (2010). Türkiye’de GSYİH İle İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 315-330.

- Takım, A. (2011). Türkiye’de 1960-1980 Yılları Arasında Uygulanan Kalkınma Planlarında Maliye Politikaları. *Maliye Dergisi*, 160, 154-176.
- Takım, A. (2012). Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(2), 157-187.
- Tarı, R. (2014). *Ekonometri*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Taşar, İ. (2016). *İçsel Büyüme Teorileri ve Türkiye Uygulamaları*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Taştan, H. (2010). Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Spektral Analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 87-98.
- Temiz, D. (2010). Türkiye’de Reel İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1965-2009 Dönemi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1-2), 71-82.
- The World Bank. *Dünya Kalkınma Göstergeleri*.
<https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD/1ff4a498/Popular-Indicators> (20 Şubat 2020).
- TİM. (2020). *Yeni Vizyon Yeni Yol Haritası İhracat Raporu 2020*.
https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/%C4%B0hracat%202020%20Raporu.pdf (12 Nisan 2020).
- TİM. *Yıllık İhracat Rakamları*. <https://www.tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari> (20 Nisan 2019).
- Tunalı, H. (2018). *Makro Ekonomik Göstergelerle 2000 Sonrası Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Der Kitabevi Yayınevi ve Dağıtım Paz. Ltd. Şti.
- TÜİK. (2010). *İstatistik Göstergeler 1923-2009*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.
- TÜİK. *Dış Ticaret Değerleri*. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (23 Nisan 2019).
- TÜİK. *Ülkelere Göre Yıllık İthalat (En Çok İthalat Yapılan 20 Ülke)*.
http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (23 Nisan 2019).
- Türkay, M. (2006). 150. Anti- MAI Toplantısı Küreselleşmedeki Son Gelişmeler. *Panel TMMOB Mimarlar Odası*. İstanbul: 50.
- Uçan, O., & Koçak, E. (2014). Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 51-60.
- Uğurlu, E. (2008). *Granger Nedensellik Sınaması*.
https://www.academia.edu/34839188/Granger_Nedensellik_Testi (29 Şubat 2020).

- Ünsal, E.M. (2009). *Makro İktisat*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Wooldridge, J.M. (2013). *Introductory Econometrics- A Modern Approach*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Wörz, J. (2005). Skill Intensity in Foreign Trade and Economic Growth. *Empirica* 32, 117-144.
- Yardımcı, M.E., & Kutlutürk, D. (2019). İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Ekonomik Kısıtları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, KOSBED*, 37, 47-67.
- Yardımcı, P. (2006). İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri. *Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF Dergisi*, 9(10), 96-115.
- Yıldız, A. (1991). İşletmelerin Büyümesinde Ortaya Çıkan Organizasyon Sorunları. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Yüksel, E., & Sarıdoğan, E. (2011). Uluslararası Ticaret Teorileri ve Paul R. Krugman'ın Katkıları. *Öneri Dergisi*, 9(35), 199-206.
- Yükseler, Z., & Türkan, E. (2006). *Türkiye'nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm: Küresel Yönelimler ve Yansımalar*. İstanbul: TÜSİAD Ekonomik Araştırma Forumu.
- Yülek, M.A. (1997). İçsel Büyüme Teorileri Gelişmekte Olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine. *Hazine Dergisi*, 6, 1-15.